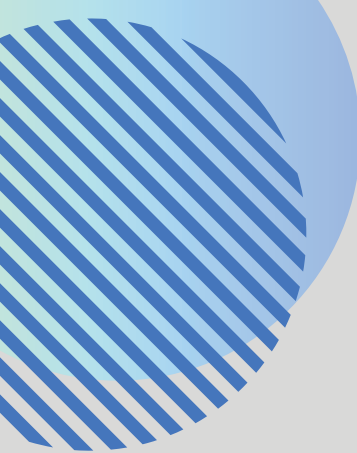

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ
ЗЛОЧИННОСТІ ІМЕНІ АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

ІРИНА ЯКОВЕЦЬ,
ВОЛОДИМИР ПІВОВАРОВ,
ВІКТОРІЯ ВОРОЖБІТ-ГОРБАТЮК

**ПРАВО ЗАСУДЖЕНИХ НА
ОСВІТУ В УСТАНОВАХ
ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ:
ВИКЛИКИ, РІШЕННЯ,
ПЕРСПЕКТИВИ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ
ЗЛОЧИННОСТІ ІМЕНІ АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
Відділ дослідження проблем кримінально-виконавчого права

*До 30-річчя Національної
академії правових наук України*

**Ірина ЯКОВЕЦЬ,
Володимир ПИВОВАРОВ,
Вікторія ВОРОЖБИТ-ГОРБАТЮК**

ПРАВО ЗАСУДЖЕНИХ НА ОСВІТУ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ: ВИКЛИКИ, РІШЕННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ

Монографія

Електронне наукове видання

Харків
«Право»
2023

Авторський колектив:

В. В. Ворожбіт-Горбатюк – доктор педагогічних наук, професор;

В. В. Пивоваров – кандидат юридичних наук, доцент;

І. С. Яковець – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник

Науковий редактор:

В. В. Пивоваров – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

Рецензенти:

О. О. Коваленко – доктор юридичних наук, професор, завідувачка кафедри цивільно-правових дисциплін і трудового права імені професора О. І. Процевського Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди;

Р. С. Орловський – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Рекомендовано до друку вченою радою

*Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України
(протокол № 14 від 13 грудня 2023 року)*

Яковець І.

Я47 Право засуджених на освіту в установах виконання покарань: виклики, рішення, перспективи : монографія : електрон. наук. вид. / Ірина Яковець, Володимир Пивоваров, Вікторія Ворожбіт-Горбатюк ; [наук. ред. В. В. Пивоваров] ; Нац. акад. прав. наук України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, Від. дослідж. проблем кримін.-виконав. права. – Харків : Право, 2023. – 110 с. – DOI: <https://doi.org/10.31359/9789669986801>.

ISBN 978-966-998-680-1

Монографія є результатом дослідження права на освіту засуджених в установах виконання покарань. На основі міждисциплінарного підходу розкрито основні терміни і зміст права на освіту. Презентовано аналіз емпіричних даних щодо освітніх потреб засуджених в установах виконання покарань. У контексті євроінтеграції узагальнено практики дотримання міжнародних стандартів і рішень Європейського суду з прав людини в реалізації права на освіту засуджених осіб.

Видання присвячене 30-річчю Національної академії правових наук України.

УДК 343.4

© Науково-дослідний інститут вивчення
проблем злочинності імені академіка
В. В. Сташиса НАПрН України, 2023

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1.	
Термінологічне і змістовне поле права засуджених на освіту.....	6
Розділ 2.	
Освітні потреби засуджених в установах виконання покарань	47
Розділ 3.	
Міжнародні стандарти і практика рішень ЄСПЛ у реалізації права засуджених на освіту в установах виконання покарань	63
Висновки.....	92
Список використаних джерел	94
Додатки	106

Вступ

Одним з важелів демократизації і гуманізації кримінально-виконавчої системи і поступальної інтеграції України в Європейське співтовариство є забезпечення права на освіту осіб в умовах обмеження чи позбавлення волі для полегшення адаптації таких засуджених до умов життя на волі. Це передбачає налагодження, підтримку і реалізацію ініціатив взаємодії структур кримінально-виконавчої системи з громадськими організаціями, закладами освіти різних рівнів, громадами та іншими інституціями і об'єднаннями.

Аксіоматичною є твердження про те, що доступ і зовнішня мотивація осіб в умовах обмеження чи позбавлення волі до освіти має потужний потенціал для полегшення адаптації засуджених до умов життя на волі. Актуальна освіта відповідного рівня, розвиток навичок самоосвіти і відновлення, функціональна грамотність (у тому числі – цифрова, інформаційно-комунікативна, крос-культурна тощо) таких осіб сприяють утвердженню соціального статусу такої людини, розвитку позитивних життєвих цінностей, розширення мотиваційно-потребнісної сфери, що сприятиме утвердженню досвіду правомірної поведінки, виховуючому спілкуванню під час адаптації до умов життя на волі.

Це дослідження здійснене на виконання завдань фундаментальної теми «Дотримання прав людини при виконанні покарань і поводженні із засудженими в Україні», номер бюджетної програми: 6581040, що розробляється науковцями відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, керівник фундаментальної теми – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач відділу В. Пивоваров.

Ця наукова розвідка присвячена визначенню стану наукової розробки проблеми реалізації права на освіту засуджених осіб в установах виконання покарань, узагальненню емпіричних даних щодо вивчення освітніх потреб засуджених осіб в установах виконання покарань, науковому обґрунтуванню шляхів конструктивної співпраці різних інституцій для найповнішого задоволення прав на освіту засуджених осіб в установах виконання покарань з урахуванням положень компетентнісного підходу, трансформацій неперервної професійної орієнтації і послідовної професійної підготовки (формальна освіта, інформальна освіта, дистанційна, заочна, дуальна та інші форми) з використанням позитивного світового досвіду, що сприятиме приведенню національного законодавства у відповідність до загальноприйнятих стандартів поводження із засудженими, реалізації можливостей виправлення та ресоціалізації засуджених, запобігання вчинення ними повторних злочинів та забезпечили б фізичну, процедурну, динамічну безпеку в місцях позбавлення волі¹.

¹ Технічне завдання на проведення наукового дослідження «Дотримання прав людини при виконанні покарань і поводженні із засудженими в Україні» на 2023 рік. (2023). *Додаток 2*. РК УкрІНТЕІ № 0121U114397. Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, Харків, 9 с.

Розділ 1

ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ І ЗМІСТОВНЕ ПОЛЕ ПРАВА ЗАСУДЖЕНИХ НА ОСВІТУ

Прагнення України до входження у Європейське співтовариство актуалізує увагу до демократичних зрушень у площині кримінально-виконавчого права, у системі виконання покарань, утвердження європейських стандартів у пенітенціарній системі. Як відомо, установи Державної кримінально-виконавчої служби в забезпеченні реалізації прав і свобод осіб, які відбувають покарання, виступають своєрідним критеріальним орієнтиром практик імплементації світових демократичних цінностей в усі сфери життєдіяльності суспільства.

Як передбачено у статті 1 Кримінально-виконавчого кодексу України (*далі – КВК України*), одним з основних завдань, що постає у процесі виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі, є створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених та запобігання вчиненню ними нових кримінальних правопорушень. Наголосимо, що до основних засобів досягнення цих завдань віднесено освіту, бо, вже аксіоматично, саме освітній рівень виступає в якості певного показника зменшення ризику рецидиву злочинів, а підвищення рівня освіти й загальної культури є значущою передумовою позитивної перспективи ресоціалізації особи¹.

У цьому ключі слід звернути увагу на те, що в останньому концептуальному документі – Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та Плану її реалізації, затвердженими розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2022 р. № 1153-р², – визначено, що є потреба у розширенні переліку інстру-

¹ Лукашевич, С. Ю. (2006). Попередження злочинності засуджених в місцях позбавлення волі. Харків: Вид. СПД ФОП Вапнярчук Н. М., С. 84.

² Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного

ментів, форм соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими під час відбування покарання і після звільнення, удосконалення порядку надання засудженим освітніх послуг, забезпечення корисної зайнятості засуджених, ефективного використання їх вільного часу. Однією з цілей визначено удосконалення методів та інструментів управління і ресоціалізації засуджених та їх подальше впровадження. При цьому реалізації згаданої цілі передбачає удосконалення роботи над криміногенними потребами засуджених, зокрема в наданні підтримки і допомоги у подоланні залежностей, залученні до корисної зайнятості, підвищенні освітнього рівня та професійних навичок, вирішенні соціально-побутових питань під час підготовки до звільнення.

Завданнями з реалізації цієї стратегічної цілі Стратегії є: розширення можливостей для здобуття засудженими формальної (загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої освіти), неформальної та інформальної освіти (у тому числі з використанням дистанційних технологій); налагодження співпраці з бізнесом з метою працевлаштування засуджених на підприємствах, залучених до процесу здобуття професійної (професійно-технічної) освіти за дуальною формою здобуття освіти, в тому числі на виробництві установ виконання покарань.

Проте, потрібно звернути увагу на доволі незначні показники успішності досягнення поставлених завдань. Приміром, впровадження здобуття професійної (професійно-технічної) освіти на виробництві пропонується визнати позитивним за умови досягнення такого показника – 1000 пройшли навчання та/або навчаються на виробництві. Налагодження співпраці із закладами фахової передвищої освіти, співпраця з громадськими організаціями щодо сприяння у здійсненні неформального навчання в установах виконання покарань передбачає ще більш незначний показник – всього чотири угоди

плану її реалізації у 2022–2024 роках» (2022). URL : https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-stratchii-reformuvannia-penitentsiarnoi-systemy-na-period-do-2026-rokuta-zatverdzhennia-operatsiinoho-planu-ii-realizatsii-u-20222024-rokakh-s1153-161222?fbclid=IwAR0Mq-qMb_KiF4ACS1cYDcmk3Pxx6a2XdB8POBbSt9ZhlrzoXh_9ohsaNk

за кожним напрямом. Навряд чи подібні активності дозволять досягнути результату, який у Плані визначається відповідно до частки осіб в установах пенітенціарної системи, які отримали освітні послуги (відсотків) – з 20% (базовий показник) до 60% у 2026 році.

Освітній рівень у характеристиці людини завжди привертав увагу вчених. Освіта, на наш погляд, володіє у контексті адаптації до реалій життя на свободі осіб в умовах обмеження/позбавлення волі. Оскільки передбачається, що засуджений під час навчання чи самонавчання ознайомлюється з новими способами подачі інформації, набуває досвіду спілкування в реальному часі, усвідомлює значення розвитку критичного мислення. У цьому ми підтримуємо наукову позицію О. Огієнко, Т. Терьохіної, М. Чечина, І. Яковець, інших фахівців. Особливе значення має інформальна освіта як процес і результат самостійного опанування певних знань, набуття компетентностей відповідно до цілеспрямованої і структурованої навчальної програми чи відносно завершеного модуля за певний (короткий) період часу. Це можуть бути короткотривалі і разові лекції, відео заняття, консультації, укладені й реалізовані індивідуальні програми тематичного читання, предметні чи міжгалузеві бесіди, практичні заняття на актуальні для життя на волі теми¹.

Інформальна освіта має чітко визначену мету: набуття нових чи вдосконалення наявних загальних або фахових компетентностей. Результати такої освіти так само мають бути досяжні і вимірювані. Така освіта – осердя індивідуальної траєкторії розвитку особистості. Для особи в умовах обмеження/позбавлення волі є потреба в творенні зовнішніх мотивів і систематичний консультативний супровід. Останній передбачає допомогу особі, яка виявила бажання і готовність навчатися, в організації і забезпеченні доступних необхідних дидактичних ресурсів і засобів навчання, поточна фахова допомога, підбір мотивуючих засобів і підсумкове тестування тощо².

¹ Огієнко, О. І., Терьохіна, Н. О. (2019). Неформальна освіта дорослих у Сполучених Штатах Америки: історія і сучасність: монографія. Суми. 195 с.

² Воровжіт-Горбатюк, В. В. (2023). Забезпечення права на освіту осіб в умовах обмеження/позбавлення волі для полегшення адаптації засуджених до умов життя на волі. *Грааль науки*. № 24. С. 184–186. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.17.02.2023.030>

Кримінологічна наука досить багато уваги приділяє проблемі залежності між рівнем освіти і злочинною поведінкою. Разом з тим, як би не визначалася позиція щодо конкретизації і характеристики злочинця за рівнем освіти, переконані в тому, що важко перебільшити значення освіти в цілому для успішного виконання людиною позитивних соціальних ролей та життя в суспільстві після відбuvання покарання.

У ХХ століття уважалося, що у процесі навчання засуджених розширюється їх світогляд, формуються нові потреби, надаються можливості по новому зрозуміти та оцінити реальну дійсність, до того ж підвищення загальноосвітнього і професійного рівня засуджених здійснювало істотний вплив на підвищення їх трудової активності. У свою чергу, трудова діяльність також впливала на засуджених, спонукаючи їх підвищувати свій загальноосвітній і професійний рівень: включення засуджених у складні трудові процеси спонукало їх підвищувати свої знання і в школі, і в системі професійно-технічного навчання. Тобто, освіта розглядалась, переважно, як передумова продуктивної трудової діяльності. Трудова зайнятість засуджених переважувала над іншими заняттями, і освіта засуджених повинна була всіляко сприяти роботі виробничого сектору виправних установ¹.

Освіта покликана не тільки забезпечувати отримання та засвоєння засудженими певних знань, але і активно впливати на формування світогляду, моральних якостей, позитивних мотивів соціально корисної діяльності, а також виховувати їх в дусі поваги до прав, законних інтересів, честі і гідності інших громадян. Водночас, значущими ці питання є й для забезпечення ефективності безпосередньо процесу виконання кримінальних покарань. Як справедливо зазначає у зв'язку з цим С. Царюк, урахування у кримінально-виконавчій характеристиці аспекту здобуття засудженим загальної освіти, професійно-технічної чи фахової вищої освіти, безумовно, повинно надати схвальну оцінку процесу позитивних змін у його поведінці. Адміністрація виправної колонії в такому випадку матиме структуровані

¹ Чечин, М. Ю. (2016). Сучасний стан освіти засуджених до позбавлення волі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 23. С.173.

відомості про освітній рівень і підготовку засудженого, зможе відповідним чином з урахуванням побажань, а не тільки потреб виробництва, працевлаштувати його на останньому¹.

Фахівці у галузі педагогічної психології стверджують, що всі основні зміни поведінки та діяльності людини у процесі її розвитку певною мірою залежать від навчання і освіти, передбачає в результаті зміни зовнішньої (фізичної) та внутрішньої (психічної) діяльності або поведінки, завдяки яким особа досягає певної мети. У свою чергу, рівень освіти дає можливість сформувати уявлення про безпосередній інтелектуальний потенціал особи та його вплив на вибір даною категорією осіб певного варіанту поведінки. Як відомо, інтелект є не тільки механізмом опрацювання інформації, а й виступає своєрідним регулятором психо-соціальної активності.

Інтелектуальна поведінка включає в себе:

а) можливість затримувати власну психічну активність на різних етапах поведінкового акту;

б) можливість думати у різних напрямках щодо проектування певного варіанта поведінки;

в) можливість обмірковувати ситуацію та власні спонукання на основі мислення². Тому слід погодитись з висловленою в науковій літературі думкою, що за ознакою освіти можна зробити висновок про потенційні можливості засудженого виконувати позитивні соціальні функції.

Відповідно до опрацьованих у ході дослідження наукових джерел констатуємо, що загальноосвітнє навчання засуджених до позбавлення волі розвиває їх світогляд, підвищує рівень інтелекту та цивілізованості, перешкоджаючи таким чином вчиненню повторних злочинів. Важливе значення у справі виправлення засуджених має також і професійна підготовка, оскільки чим вище загальноосвітній і професійний рівень засуджених, тим скоріше та якісніше вони опанують ви-

¹ Царюк, С. В. (2009). Кримінально-виконавча характеристика засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки [Неопубл. дис. канд. юрид. наук]. Дніпропетровський держ. ун-т внутрішніх справ. С. 167.

² Суїменко, Є. Інтелект і дія. (2007). *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. № 1. С. 175.

робничу професію, тим більш ефективною буде їх праця. Крім цього, за допомогою загальноосвітнього та професійно-технічного навчання засуджений отримує певні знання та навички в галузі тієї чи іншої спеціальності, що буде сприяти його соціальній адаптації після звільнення з місць позбавлення волі¹.

Слід зазначити, що освіта засуджених в період відбування покарання є доволі специфічним процесом, бо відбувається в умовах установ закритого типу. І тут виникає закономірна суперечність, на яке вже зверталась увага у науковій літературі: освіта організовується з добрими намірами (для виправлення особи), а сприймається ними як додаткове покарання, через призму кари. Негативне ставлення до освіти, природно, відбивається на її результативності.

Не зважаючи на вагоме значення освіти для досягнення цілей процесу виконання покарання у виді позбавлення волі, цьому питанню приділяється недостатньо уваги як на практиці, так і у наукових дослідженнях. Аналіз офіційних документів та наукових публікацій дозволяє стверджувати, що нині відсутнє чітке усвідомлення особливостей термінологічного поля, змістових і організаційно-методичних аспектів організації і здійснення освіти в місцях позбавлення волі, так і результатів, що планується досягти при організації й проведенні навчання засуджених.

Фахівці у галузі кримінально-виконавчого права, окрім недоліків, на які зазвичай вказує Міністерство юстиції України (слабке фінансування щодо оновлення навчальної літератури та забезпечення її достатньою кількістю, недостатнє забезпечення навчальних закладів технічними засобами навчання та комп'ютерною технікою, відсутність розширення кількості навчальних кабінетів), виділяють такі проблемні аспекти в організації освіти засуджених:

- (1) небажання самих засуджених навчатись з тих чи інших причин;
- (2) недостатня професійна підготовка педагогічного складу;
- (3) неузгодженість в спільній діяльності, направленої на загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення

¹ Степанюк, А. Х. (Ред.). *Кримінально-виконавчий кодекс України. (2008).* Київ: Юрінком Інтер. С. 380.

волі, адміністрації установ виконання покарань з педагогічним складом;

(4) недосконалість спільної нормативно-правової бази;

(5) відсутність в чинному законодавстві України вказівки на спосіб отримання освіти (особливо це стосується дистанційного навчання, яке, з нашої точки зору, повинно розглядатись як реалізація права на отримання освіти з використанням дистанційних освітніх технологій), оскільки вищезазначені положення та національне законодавство про освіту, КВК України вказує лише на види та форми отримання освіти засудженими до позбавлення волі;

(6) зневага до гуманізації загальної освіти в органах і установах виконання покарань¹.

При цьому пропозиції щодо поліпшення стану справ не розробляються, а проведений в ході дослідження аналіз наукової літератури засвідчив про те, що більшість наукових публікацій присвячується лише окремим аспектам освіти засуджених у контексті забезпечення проведення соціальної чи соціально-виховної роботи, її суб'єктам, методам, формам та процедурі, або виховної діяльності. При цьому слід погодитися з тезою про те, що у чинному законодавстві йде мова лише про види і форми освіти, однак відсутня вказівка на спосіб отримання освіти, хоча за змістом чинного законодавства дистанційне навчання і є способом реалізації права на отримання освіти з використанням сучасних освітніх технологій, цифрових застосунків, освітніх платформ тощо. Тож наголосимо, що наявні наукові розробки не вирішують заявленої проблеми². Більшість публікацій, присвячених дослідженню освіти засуджених, мають описовий характер та зводяться, переважно, до констатації важливості навчання засуджених для досягнення мети їх виправлення, досить розлого представлено огляд нормативних документів, які регламентують діяльність закладів освіти в установах виконання покарань.

Приміром, С. Сюр стверджує, що професійно-технічне навчання засуджених до покарання у виді позбавлення волі здійснюється з ме-

¹ Степанюк, А. Х. (2011). Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі. Харків : Кроссроуд, 2011. 298 с.

² Хуторна, С. В. (2012). Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі [Неопубл. дис. канд. юрид. наук]. ХНУВС. С. 79.

тою сприяння розвитку особи, її виправленню та полягає не лише у тому, що воно дає систему знань про закономірності розвитку природи і суспільства, розширює межі світогляду, сприяє інтелектуальному розвитку засуджених, залучає їх до досягнень науки і техніки, а й здійснює безпосередній виховний вплив на засуджених. Навчання апіоріно пов'язане з вихованням¹. Вказуючи на неможливість оминати у своїй роботі конче важливих питань, пов'язаних із загальноосвітнім та професійно-технічним навчанням, В. Павлов пише, що оскільки сьогодні не створено достатньо аргументованих програм виправлення засуджених, а сама система, на жаль, не може протистояти небезпечній масі злочинців, то залучення до навчання, в першу чергу, до загальноосвітнього, є дієвим засобом розвитку особистості, формування позитивних якостей. Тому ним і підтримується й необхідність професійно-технічного навчання засуджених. Що ж стосується змісту освітньої діяльності або процедури навчання, то в цих питаннях В. Павлов обмежується висвітленням базових документів, які регламентують діяльність навчальних центрів при кримінально-виконавчих установах закритого типу².

М. Пузирьов зазначає, що ставлення засудженого до навчання виступає важливим показником зміни ним своїх негативних установок (ст. 130 КВК України). Навчання у місцях позбавлення волі, з погляду ученого, важливе не лише як засіб виправного впливу, а й у плані забезпечення соціальних потреб індивіда після звільнення. Водночас останнім часом ця проблема набула особливої актуальності, що значно підвищує роль зазначеного показника у процесі диференціації й індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк³.

¹ Сюр, С. В. (2010). Правове регулювання професійно-технічної освіти засуджених до позбавлення волі. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових статей. Юридичні науки*. 3. С. 158.

² Павлов, В. Г. (2015). Кримінально-виконавчі засади забезпечення персоналом Державної пенітенціарної служби України виконання покарань у виді позбавлення волі [Неопубл. дис. канд. юрид. наук]. Класич. приват. ун-т. С. 115, 116.

³ Пузирьов, М. С. (2013). Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі на певний строк як форма диференціації й індивідуалізації виконання покарання. *Проблеми законності*. 123. С. 214.

На думку когорти науковців, підвищення освітнього рівня засуджених – це одне із завдань виховної роботи з ними, а застосування комплексу заходів різного, в тому числі й освітнього характеру, є соціально-виховною роботою із засудженими¹. Так О. Караман включає освітні заходи до змісту професійної соціально-педагогічної роботи із засудженими, називаючи саме її ключовим аспектом майбутньої ресоціалізації, що полягає у створенні сприятливих умов для ресоціалізації та подальшої інтеграції, соціалізації, усебічного розвитку, саморозвитку та самореалізації особистості неповнолітнього на основі використання ресурсів особистості, пенітенціарного закладу, громади і держави². Подібної точки зору, ймовірно, дотримується й Міністерство юстиції, оскільки, як це витікає з отриманих нами в ході дослідження планів роботи, покращення якості організації загальноосвітнього та професійно-технічного навчання засуджених і зменшення питомої ваги осіб, які при звільненні з місць позбавлення волі не мають повної загальної освіти, професії або конкретної спеціальності, згадується цим органом саме серед пріоритетних завдань соціально-психологічної служби органів і установ виконання покарань.

Однак нам видається більш обґрунтованою теза О. Таволжанського, що заходи, названі в літературі «заходами соціально-виховної роботи», зокрема, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання, переважно є елементами зовсім інших видів діяльності або виступають окремими засобами виправлення³. Доцільність такого підходу підтверджується й законодавчими положеннями, зокрема, змістом ст. 6 КВК України, яким загальноосвітнє та професійно-технічне навчання поряд із соціально-виховною роботою називаються засобами виправлення й ресоціалізації засуджених.

¹ Гусак, А. П. (2010). Кримінологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі [Невид. дис. канд. юрид. наук]. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. С. 7.

² Караман, О. Л. (2011). Сутність і зміст соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2. С. 69.

³ Таволжанський, О. В. (2014). Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі [Неопубл. дис. канд. юрид. наук]. НЮАУ. С. 29.

У низці наукових працях відзначається значне звуження видів і форм освітньої діяльності, що пропонується реалізовувати в епізод відбування покарання у виді позбавлення волі. Приміром, Г. Радов свого часу взагалі пропонував звести освіту засуджених в місцях позбавлення волі до оволодіння (переважно шляхом самоосвіти) агротехнологіями. Так, обґрунтовуючи свій проєкт під назвою «Концепції, програми про родові помістя і родові поселення», Г. Радов писав, що деякі засуджені не бажають вчитися, обґрунтовуючи це тим, що на волі вони вже отримали освіту. Але однозначним є той факт, що багато хто з них не вміють працювати на землі, цього необхідно навчитися. Необхідно вивчати агротехнології, щоб згодом застосувати на практиці отримане знання. До цього слід додати, що важлива не сума знань, а вміння і можливість застосувати їх на практиці. Важлива мета навчання: «для чого?». На додаток слід провести навчання і прийом іспиту на знання сільськогосподарських технологій, адже до роботи на ділянці слід допускати осіб, знайомих з сільськогосподарськими технологіями, що дозволяють швидко, якісно, ефективно, при мінімумі фізичних і фінансових витрат виростити екологічно чистий, хороший урожай без застосування хімічних добрив і отрутохімікатів. Головним і провідним чинником тут буде служити самонавчання, що позитивно вплине на психіку і самоконтроль засуджених¹.

Відмітимо, що з наведеного не випливає чіткого визначення поняття освіти в місцях позбавлення волі, видів, суб'єктів, змісту й мети освітньої діяльності та уявлення про її роль у процесі виконання кримінальних покарань. Звичайно, від того, який зміст включається у те або інше наукове поняття, категорію, та від точного окреслення їх меж та сфери застосування залежить визначення компетенції посадових осіб, які беруть участь у цьому процесі або забезпечують його. Але певна невизначеність є не єдиною проблемою. Як показав проведений аналіз, нині у науковців і фахівців-практиків немає єдності й у визначенні місця освіти в процесі виконання покарання

¹ Радов, Г. А. (б.д.). Реформування системи виправно-трудових установ України у світлі ідеї родових володінь. URL : <http://bytdobru.info/rodina/reformirovanie-sistemy-ispravitelno-trudovyh-uchrezhdenii-ukrainy-v-svete-idei-rodovyyh-pomestii>.

у виді позбавлення волі: з одного боку, освіта певних видів є самостійним засобом виправлення й ресоціалізації засуджених, проте з іншого – її включають або до змісту соціально-виховної роботи, або виховання, як складника останньої.

Потрібно також звернути увагу, що у жодному науковому дослідженні не розглядався взаємозв'язок освіти й навчання, а також проблемами інформальної освіти, що визнається одним із перспективних напрямів впливу на особу в умовах сьогодення.

Як вже вказувалось, у теперішній час у науці кримінально-виконавчого права немає єдності щодо визначення освіти, навчання та освітньої діяльності при виконанні покарання у виді позбавлення волі. Але разом із тим дослідники схиляються до міркування про наділення цих правових явищ стимулюючими рисами, в низці випадків ототожнюючи їх зі стимулами, здатними впливати на поведінку засудженого, заходами чи засобами такого впливу. Подібна термінологічна невизначеність потребує уточнення визначень та основних ознак освіти засуджених, а також її співвідношення з суміжними поняттями у контексті трансформацій, що відбуваються в освіті у зв'язку з провадженням в Україні воєнним станом. Термінологічна та нормативна невизначеність завжди має вагоме значення для забезпечення ефективності та життєдіяльності правових інститутів. При цьому обов'язковою вимогою при наданні визначення правового визначення є його моносемантичність, тобто суворозмістовна визначеність, однозначність. Однозначність у мові закону та практиці – це не єдине значення слова, а його однакове сприйняття і єдине тлумачення відповідними суб'єктами¹.

Слід звернути увагу на той факт, що КВК України містить в собі різні норми, які так чи інакше стосуються питань освіти. Так, у ст. 107 «Права і обов'язки засуджених до позбавлення волі» встановлюється, що засуджені, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, мають право в порядку, встановленому цим Кодексом і нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України, поміж іншим, одержувати освіту відповідно до законодавства про освіту (тут і далі

¹ Термінологія. Однозначність терміну та єдність термінології (2011). *Інститут громадянського суспільства*. URL : <http://www.csi.org.ua/www/?p=1846>

курсів авторів), у ст. 123 («Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі») міститься посилення на підвищення загальноосвітнього рівня засуджених. Стаття 125 «Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі» передбачає, що у колоніях відповідно до законів України «Про освіту» і «Про загальну середню освіту» для засуджених забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти. Засудженим, які бажають підвищувати свій загальноосвітній рівень, незалежно від віку створюються умови для самоосвіти, надається можливість навчання в загальноосвітніх навчальних закладах колоній, які створюються місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування відповідно до потреб у них і за наявності необхідної матеріально-технічної та науково-методичної бази, педагогічних кадрів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. У виховних колоніях утворюються середні загальноосвітні школи трьох ступенів. Засуджені, які навчаються в них, підручниками, зошитами та письмовим приладдям забезпечуються безоплатно. Для засуджених, які не мають робітничої професії, за якою вони можуть бути працевлаштовані в даній колонії, надається можливість підготовки на курсах професійного навчання робітників на виробництві¹.

У кримінологічній літературі під час характеристики соціально-демографічних ознак особи злочинця також інколи виділяють окремо такі ознаки, як освіта та освітній рівень, наприклад, В. Батиргарєєва². У кримінально-виконавчому праві і законодавстві загальноосвітнє і професійно-технічне навчання віднесені до числа основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених (ч. 3 ст. 6 КВК України).

Термінологічна розгалуженість є не єдиною обставиною, що, на наш погляд, негативно впливає на ефективність освіти засуджених в період відбування покарання у виді позбавлення волі. Ще з початку ХХ століття значення освіти в місцях позбавлення волі було невинуватено звужено відповідно до первинних і нагальних потреб як са-

¹ Кримінально-виконавчий кодекс України (2003). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>

² Батиргарєєва, В. С. (2010). Кримінологічні засади запобігання рецидивній злочинності в Україні [Неопубл. дис. д-ра. юрид. наук]. НЮАУ. С. 243.

мої системи виконання покарань, так і осіб, які утримувались в установах виконання покарань. У перших нормативних актах, що регулюють питання виконання покарання, знайшла своє відображення і вимога про проведення обов'язкової загальноосвітньої підготовки ув'язнених.

Широко відомий факт про те, що основним завданням, яке стояло перед загальноосвітньою підготовкою на початковому етапі розвитку виправно-трудових установ в Україні на початку і упродовж XX століття, була ліквідація неписьменності серед засуджених. Саме через це завдання визначався зміст і значення освіти в місцях позбавлення волі. І хоча з часом завдання, що поставали перед освітою в системі виконання покарань, дещо змінювались, це не відбилося значно на стані нормативного регулювання та наукової розробки цих питань і в наш час. У контексті реалій сьогодення, коли в Україні пенітенціарна система перебуває в активній фазі реформування, виразною тенденцією є імплементація світових і європейських вимог до забезпечення прав людини, зокрема гуманізації системи виконання покарань засуджених. Варто відмітити про практику запровадження моделі здійснення альтернативних заходів пробації, що передбачає синтезування нагляду, соціальної роботи, психолого-педагогічного супроводу та підтримки засудженої особи у її прагненні позитивної ресоціалізації.¹

З'ясуємо сутність понять «освіта» та «навчання». У чинних законодавчих актів з цих питань, до речі, також відсутнє єдине розуміння даного терміну. Так, Закон України «Про дошкільну освіту» встановлює, що дошкільна освіта являє собою цілісний процес, спрямований на: забезпечення всебічного розвитку дитини дошкільного віку відповідно до її задатків, нахилів, здібностей, індивідуальних, психічних та фізичних особливостей, культурних потреб; формування у дитини дошкільного віку моральних норм, набуття нею життєвого соціального досвіду (стаття 4)².

¹ Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках. № 1153–2022-р, від 16.12.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153–2022-%D1%80#Text>

² Закон України Про дошкільну освіту (2001). *Відомості Верховної Ради України*, № 49, ст.259. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628–14#Text>

Законом України «Про повну загальну середню освіту» передбачається, що повна загальна середня освіта – це систематизована та передбачена відповідними державними стандартами сукупність результатів навчання і компетентностей, здобутих особою на рівнях початкової, базової середньої та профільної середньої освіти¹.

У Законі України «Про вищу освіту» вища освіта розуміється як сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей, здобутих у вищому навчальному закладі (науковій установі) у відповідній галузі знань за певною кваліфікацією на рівнях вищої освіти, що за складністю є вищими, ніж рівень повної загальної середньої освіти (ст. 1).

Закон України «Про освіту» не дає чіткого визначення цьому поняттю, передбачаючи лише у преамбулі, що освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави. У ст. 1 міститься визначення безоплатної освіти – освіта, яка здобувається особою за рахунок коштів державного та/або місцевих бюджетів згідно із законодавством².

Далі у Законі наведені визначення різних видів освіти, однак вони не надають уявлення про зміст терміну освіта загалом. Формальна освіта – це освіта, яка здобувається за освітніми програмами відповідно до визначених законодавством рівнів освіти, галузей знань, спеціальностей (професій) і передбачає досягнення здобувачами освіти визначених стандартами освіти результатів навчання відповідного рівня освіти та здобуття кваліфікацій, що визнаються державою. Неформальна освіта – це освіта, яка здобувається, як правило, за освітніми програмами та не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти, але може завершуватися

¹ Закон України Про повну загальну середню освіту (2020). *Відомості Верховної Ради*, № 31, ст.226. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#n984>

² Закон України Про освіту (2017). *Відомості Верховної Ради*, № 38–39, ст.380. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

присвоєнням професійних та/або присудженням часткових освітніх кваліфікацій. Інформальна освіта (самоосвіта) – це освіта, яка передбачає самоорганізоване здобуття особою певних компетентностей, зокрема під час повсякденної діяльності, пов’язаної з професійною, громадською або іншою діяльністю, родиною чи дозвіллям.

Названим Законом також передбачається право громадян України на освіту, що закріплюється таким чином: Кожен має право на якісну та доступну освіту. Право на освіту включає право здобувати освіту впродовж усього життя, право на доступність освіти, право на безоплатну освіту у випадках і порядку, визначених Конституцією та законами України.

Отже, в Україні створюються рівні умови доступу до освіти. Ніхто не може бути обмежений у праві на здобуття освіти. Право на освіту гарантується незалежно від віку, статі, раси, стану здоров’я, інвалідності, громадянства, національності, політичних, релігійних чи інших переконань, кольору шкіри, місця проживання, мови спілкування, походження, соціального і майнового стану, наявності судимості, а також інших обставин та ознак. Право особи на освіту може реалізовуватися шляхом її здобуття на різних рівнях освіти, у різних формах і різних видів, у тому числі шляхом здобуття дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої освіти та освіти дорослих.

Кожен має право на доступ до публічних освітніх, наукових та інформаційних ресурсів, у тому числі в мережі Інтернет, електронних підручників та інших мультимедійних навчальних ресурсів у порядку, визначеному законодавством. Держава здійснює соціальний захист здобувачів освіти у випадках, визначених законодавством, а також забезпечує рівний доступ до освіти особам із соціально вразливих верств населення. Держава створює умови для здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами з урахуванням індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів, а також забезпечує виявлення та усунення факторів, що перешкоджають реалізації прав і задоволенню потреб таких осіб у сфері освіти. Іноземці та особи без громадянства здобувають освіту в Україні відповідно до законодавства та/або міжнародних договорів України. Особа, яку визнано біженцем

або особою, яка потребує додаткового захисту згідно із Законом України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», має рівне з громадянами України право на освіту. Право на освіту не може бути обмежене законом. Закон може встановлювати особливі умови доступу до певного рівня освіти, спеціальності (професії)¹.

За визначенням Конституційного Суду України, освіта – це цілеспрямований процес виховання і навчання з метою набуття встановлених державою освітніх рівнів². У сфері державної служби освітою визнається педагогічна система, що представляє собою сукупність шляхів, засобів, способів і форм придбання, поглиблення і розширення загальної освіти, професійної компетентності та соціальної зрілості, процес довічного зростання освітнього потенціалу особистості з урахуванням її ціннісно-смыслових установок, інтересів суспільства і держави³.

Тлумачний словник дає таке визначення слову «освіта»: «...сукупність, комплексність знань, здобутих за період навчання; рівень знань, здобутих у процесі навчання, освіченість; підвищення рівня знань, процес їх засвоєння; загальний рівень знань у суспільстві, конкретній державі тощо; система навчально-виховних заходів, закладів та установ»⁴. Як вказує К. Бугайчук, у широкому розумінні «освіта» виступає як процес розвитку й саморозвитку особистості, пов'язаний з оволодінням соціально значимим досвідом людства, втіленим у знаннях, уміннях, творчій діяльності й емоційно-цінніс-

¹ Закон України Про освіту (2017). *Відомості Верховної Ради*, № 38–39, ст.380. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145–19#Text>

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» (справа про доступність і безоплатність освіти). (2004). URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-04/para54#n54>.

³ Концептуальна модель служб (центрів) супроводу процесу безперервної освіти державних службовців: діагностичні, психологічні, науково-дослідні та методичні рекомендації. (2011). Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова. С. 8.

⁴ Новий тлумачний словник української мови. (2003). Київ: Аконіт. Т. 1. С. 611.

ному ставленні до світу; необхідна умова збереження й розвитку матеріальної й духовної культури. Основний шлях здобуття освіти – навчання й самоосвіта. Навчання – основний шлях здобуття освіти, процес оволодіння знаннями, уміннями й навичками під керівництвом педагогів, майстрів, наставників і т.д. У процесі навчання засвоюється соціальний досвід, формується емоційно-ціннісне ставлення до дійсності. Розвиток індивідуальних здібностей, інтересів здійснюється в процесі диференційованого навчання¹.

З огляду на вищенаведене, у педагогічній науці не безпідставно стверджується, що поняття освіти є досить складним й багатоаспектним. В найзагальнішому визначенні освіта – це процес і результат засвоєння людиною систематичних знань, умінь і навичок, розвиток розуму та почуттів, формування світогляду та пізнавальних інтересів. Освіченою людиною можна назвати ту, яка володіє загальними ідеями, принципами і методами, що визначають загальний підхід до розгляду різноманітних фактів і явищ; хто володіє високим рівнем розвинутих здібностей, умінням застосовувати набуті знання до якомога більшої кількості частинних випадків; хто одержав багато знань і, крім того, може швидко й правильно застосовувати їх у конкретному випадку; у кого поняття і почуття отримали благородне і піднесене спрямування. Отже, поняття «освіта» передбачає не лише знання, уміння й навички як результат навчання, але й уміння критично мислити, творити, оцінювати з моральних позицій все навколишнє. У педагогіці освіта – це суспільно організований і нормований процес (і його результат) постійної передачі попередніми поколіннями наступним соціально значущого досвіду, який в онтогенетичному плані становлення особистості є її генетичною програмою і соціалізацією².

Тобто, термін «освіта» вживається у декількох значеннях: як а) цілеспрямований процес; б) право особи; в) результат у формі сукупності систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів

¹ Бугайчук, К. Л. (2007). Дистанційна освіта та дистанційне навчання: співвідношення понять та їх сутність. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 38. С. 263.

² Зайченко, І. В. (2008). Педагогіка. Київ: Освіта України, КНТ. С. 128.

мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей; г) сфера розвитку суспільства. Однак не всі ці підходи доцільно застосовувати для характеристики освіти в місцях позбавлення волі. Так, зокрема, навряд чи освіту в місцях позбавлення волі можна вважати окремою сферою розвитку суспільства в цілому, її можна розглядати лише як частину цього напряму діяльності держави, обмеженому процесом виконання кримінальних покарань.

За визначенням фахівців, освіта завжди була особливою функцією суспільства й держави, спрямованою на формування й розвиток соціально-значущих якостей кожної людини як члена суспільства й громадянина держави. Як вказує С. Сисоєва, через освіту, як найбільш масовий соціальний інститут, здійснюється вплив на формування свідомості суспільства, регулюються процеси свідомого саморозвитку громадян. Як соціальне й культурне явище, освіта є атрибутом людства, невід'ємним його супутником у поступальному русі еволюційного розвитку. Освіта спрямовує життя суспільства, перетворюючи його із «суспільство сьогодні» на «суспільство завтра»; формує нове мислення, нове бачення сенсу життя¹. Історична концепція людського існування в його цілісності повинна включати у себе й майбутнє. Сучасна освіта передбачає відкритість майбутньому, а її подальший розвиток повинен спрямовуватися на подолання замкненості й надання освітньому процесу творчого характеру, що потребує нової освітньої моделі, яка б відповідала реаліям постіндустріального суспільства, тим глобальним змінам в усіх сферах життя, які викликані сучасними інформаційно-комунікаційними технологіями, стрімкими інтеграційними процесами в світі².

Однак при цьому освіта засуджених не відбувається сама по собі, у відриві від відповідної сфери розвитку суспільства. На цій підставі можемо стверджувати, що освіта в цілому та освіта в місцях позбав-

¹ Сисоєва, С. (2012). Сфера освіти як об'єкт дослідження. *Освітологія: науково-методичний щорічник, польсько-українське / українсько-польське видання*. Київ: ВП «Едельвейс». С. 22.

² Батченко, Н. Г. (2008). Синергетичний підхід до підготовки фахівців в умовах магістратури. *Український науково-практичний журнал. Магістр медсестринства*. Житомир: Полісся. С. 35.

лення волі не збігаються та співвідносяться між собою як ціле та частка. Як видається, не є цілком правильним й підхід, за яким і освіта засуджених, і освіта в цілому, зводиться до певного процесу та одночасно його результату. Подібний підхід частково ґрунтується на положеннях ст. 107 КВК України, в якій закріплюється, що засуджені, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, мають право в порядку, встановленому цим Кодексом і нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України, одержувати освіту відповідно до законодавства про освіту. Таким чином, за змістом наведеної статті освіта виступає тим, до чого мають можливість прагнути засуджені в період відбування покарання. Натомість, розуміння освіти як результату певного процесу нівелює можливість її визначення через термін «процес», бо одне і те саме явище чи об'єкт не можуть бути одночасно і процесом, і його результатом.

Крім того, закріплення на законодавчому рівні права засуджених на одержання освіти не відповідає й іншим спеціальним актам у цій сфері. За загальним підходом, здобувається (одержується) не освіта як така, а певний рівень освіти. Так, в Україні встановлюються такі рівні освіти: дошкільна освіта; початкова освіта; базова середня освіта; профільна середня освіта; перший (початковий) рівень професійної (професійно-технічної) освіти; другий (базовий) рівень професійної (професійно-технічної) освіти; третій (вищий) рівень професійної (професійно-технічної) освіти; фахова передвища освіта; початковий рівень (короткий цикл) вищої освіти; перший (бакалаврський) рівень вищої освіти; другий (магістерський) рівень вищої освіти; третій (освітньо-науковий/освітньо-творчий) рівень вищої освіти¹.

Міжнародна спільнота хоча і вказує на класифікацію освіти, проте у Міжнародній стандартній класифікації освіти (ISCED-97) посилається на поділ саме її рівнів². Сам по собі термін «рівні освіти» визначається як умовний поділ безперервної освіти особи на етапи,

¹ Закон України Про освіту (2017). *Відомості Верховної Ради*, № 38–39, ст.380. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

² Міжнародна стандартна класифікація освіти (ISCED-97). (б.д.). URL : <http://zavantag.com/docs/691/index-7296.html>

що відповідають певним етапам її соціалізації впродовж життя¹, що також підтверджує тезу про те, що освіта являє собою певний процес.

За загальним значенням термін процес (від лат. *processus* – плин, хід) означає послідовну зміну фаз розвитку предметів і явищ, що відбувається закономірним порядком; сукупність ряду послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату². Буквальне значення поняття «освіта» – формування образу³. Це поняття багато в чому подібне до широкого розуміння виховання, тому термін «освіта» у широкому змісті використовується у деяких роботах останніх років і для позначення навчально-виховного процесу. У педагогічній літературі поняття «освіта» тлумачиться насамперед як:

1) загальнолюдська цінність, цінність розвивається людини і суспільства;

2) процес навчання і виховання людини припускає протяжність в часі, різницю між вихідним і кінцевим станами учасників цього процесу; технологічність, що забезпечує зміни, перетворення;

3) процес і результат засвоєння людиною досвіду поколінь у вигляді системи знань, умінь, навичок, відносин. Освіта як результат свідчить про закінчення навчального закладу та посвідченні цього факту сертифікатом;

4) система має певну структуру та ієрархію її елементів у вигляді наукових та навчальних закладів різного типу (дошкільна, початкова, середня, середня спеціальна, вища, післядипломна освіта)⁴.

Нам також імпонує таке визначення: «Освіта – це процес, за допомогою якого суспільство передає акумульовані знання, вміння та цінності від одного покоління до іншого. В ширшому розумінні освіта включає будь-яку дію чи досвід, які мають формотворчий вплив на спосіб мислення, характер чи фізичну спроможність людини. Вона

¹ Енциклопедія освіти. (2008). Київ: Юрінком Інтер. С.230.

² Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів. (2006). Харків: Школа. С. 738.

³ Красовська, О. Ю. (2011). Роль освіти в сучасних глобальних умовах. *Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму*. 1. С. 186.

⁴ Освіта як система і процес (б.д.). URL : https://stud.com.ua/46987/psihologiya/osvita_sistema_protsets

має фундаментальний вплив на можливості і потенціали як окремих осіб, так і громад щодо забезпечення розвитку, а також соціально-економічних успіхів. Освіта – це один із ключових факторів розвитку, а також розширення можливостей людей. Освіта дає людям знання та інформацію, а також сприяє зміцненню почуття самоповаги і впевненості у собі, реалізації власного потенціалу»¹.

Якщо класичне розуміння освіти залучити за аналогією до сфери кримінально-виконавчої науки, то освіту засуджених слід розглядати, по-перше, як послідовну зміну етапів передачі знань, що відбувається в порядку, передбаченому нормами права, і, по-друге, як сукупність ряду врегульованих нормами права послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату щодо створення образу засудженого, який відрізняється своєю специфікою у процесі виконання кримінальних покарань.

Водночас підходи, наявні в чинних законодавчих актах, теорії педагогіки, педагогічної психології, освітологічних наук, кримінально-виконавчого права, вказують на таку визначальну ознаку освіти в період відбування покарання у виді позбавлення волі, як цілеспрямованість. Цілеспрямованість є важливою характеристикою освіти, оскільки завжди має організований, продуманий та системний характер. А це вимагає чіткого визначення цілей та засобів їх досягнення.

У статті 125 КВК України закріплено, що у колоніях відповідно до законів України «Про освіту» і «Про загальну середню освіту» для засуджених забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти. Засудженим, які бажають підвищувати свій загальноосвітній рівень, незалежно від віку створюються умови для самоосвіти, надається можливість навчання в загальноосвітніх навчальних закладах колоній, які створюються місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування відповідно до потреб у них і за наявності необхідної матеріально-технічної та науково-методичної бази, педагогічних кадрів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. У виховних колоніях утворюються середні загальноосвітні школи трьох ступенів. Засудже-

¹ Компас (2020). Посібник з освіти в області прав людини за участі молоді (2020). URL : <https://www.coe.int/uk/web/compass/education>

ні, які навчаються в них, підручниками, зошитами та письмовим приладдям забезпечуються безоплатно. Для засуджених, які не мають робітничої професії, за якою вони можуть бути працевлаштовані в даній колонії, надається можливість підготовки на курсах професійного навчання робітників на виробництві.

У практикумах і навчальній літературі навчання розглядається як вужча, ніж освіта категорія. Фахівці стверджують, що навчання є ядром освіти, головним шляхом¹ або засобом її набуття². Досить часто навчання визначають як спеціально організовану пізнавальну діяльність, суб'єкту педагогічну взаємодію³, цілеспрямовану взаємодію вчителя й учнів, а також як процесуальний компонент освіти, що включає передачу учням та засвоєння ними знань, умінь, навичок, досвіду пізнавальної діяльності⁴.

Спільним для всіх цих визначень є те, що навчання розглядається як спосіб отримання освіти, як процедурний компонент цього процесу. Навчання засуджених – це організована діяльність певних суб'єктів, що, з одного боку, полягає в передачі знань засудженим, з іншого – виявляється безпосередньо у їх максимальному засвоєнні та безпосередньому застосуванні на практиці. Тож можемо стверджувати, що кримінально-виконавче законодавство обмежується вказівкою виключно на засоби освіти засуджених в період відбування покарання, певну діяльність без закріплення її мети. А сама така діяльність обмежується або загальноосвітнім чи професійно-технічним рівнями, або створенням умов для самоосвіти засудженого.

Разом із тим, включення освіти до переліку основних засобів виправлення й ресоціалізації засуджених (ст. 6 КВК України) доводить, що кінцевою метою, на яку спрямовується їх сукупність – створення умов для виправлення й ресоціалізації таких осіб (ст. 1 КВК України), тобто для запровадження позитивних змін в особистості засудженого, створення у такої особи готовності до самокерованої правослухняної

¹ Дубасенюк, О. А., Іванченко, А. В. (ред.). (2002). Практикум з педагогіки. Житомир : Житомир. держ. пед. ун-т. С. 128.

² Фіцула, М. М. (1997). Педагогіка. Тернопіль. С. 33.

³ Сікорський, П. І. (1998). Теоретико-методологічні основи диференційованого навчання. Львів: Каменяр. С. 58.

⁴ Фіцула, М. М. (2003). Педагогіка. Київ: Академвидав. С. 112.

поведінки та в перспективі – свідомого відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві.

Контекст реалій сьогодення привертає увагу до проблематики освіти у місцях виконання покарань через призму державної політики, проблематики розвитку суспільства і економіки. Загальновідомо, що злочин має значні витрати і наслідки для жертви, суспільства в цілому, економіки, особисто злочинця та його найближчого оточення (родини, кола найближчих знайомих). Установи виконання покарань відіграють значну роль в боротьбі зі злочинністю шляхом сприяння відновленню правопорушників та їх поверненню до нормального життя в суспільстві, тим самим знижуючи ймовірність рецидиву.

На жаль, значна частина злочинів є саме результатом рецидиву. Вироку, яким особу засуджено до тюремного ув'язнення, доволі часто виявляється недостатньо для запобігання повторних правопорушень. Тому важливо забезпечити, щоб час, проведений у в'язниці, використовувався для кращого ефекту з точки зору вирішення ключових факторів, які впливають на рецидив, зокрема, здобуття певного рівня освіти, статусу зайнятості, зниження залежності та вживання ПАР, підтримання психічного і фізичного здоров'я, розвитку самоконтролю, інституціоналізації та життєвих навичок, пошуку житла, фінансової підтримки тощо¹.

Освіта, таким чином, є одним з ключових аспектів важливої реабілітаційної ролі установ виконання покарань, і відіграє хоч і не пряму, проте важливу роль у багатьох інших корекційних процесах, до яких може залучатися засуджений під час відбування покарання. Це не просто засіб зайнятості засудженого. Освіта має здатність виступати сходинкою на шляху до соціальної реабілітації ув'язнених, що стикаються з соціальною ізоляцією, так і після звільнення. Створюючи позитивне середовище, під час організації навчання в устано-

¹ Social Exclusion Unit, Office of the Deputy Prime Minister, UK, 2002, Reducing re-offending by ex-prisoners. (б.д.). URL : http://www.gos.gov.uk/497296/docs/219643/431872/468960/SEU_Report.pdf.

вах виконання покарань можна підтримати ув'язнених, забезпечивши ефективне використання наявного часу для усунення прогалин в навчанні, відновлення чи формування загально-навчальних чи соціально значимих навичок, щоб у решті-решт надати можливість працевлаштування і зміни своїх особистих відносин і сприйняття, формування ціннісних орієнтирів, які можуть допомогти їм зрозуміти причини і наслідки своїх дій. Усі ці чинники можуть знизити рецидив. Крім того, доступ до освіти є фундаментальним правом людини відповідно до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, і ув'язненим не слід відмовляти у шансі скористатися цим правом¹.

Однак місця позбавлення волі занадто часто характеризуються негативними умовами навчання або несприятливим середовищем для навчання. Тому існує ризик, що це покарання дійсно може погіршити фактори, пов'язані з повторними правопорушеннями. Проблеми, з якими стикається нині тюремний персонал і вихователі, різноманітні. Вони включають в себе різноманітність і постійну зміну профілю тюремного населення; необхідність йти в ногу зі змінами в системі загальної освіти і системі навчання і впровадження нових технологій навчання, що видається особливо складним у зв'язку з проблемами безпеки в тюремному середовищі. Крім того, з ростом чисельності ув'язнених по всій Європі (нині налічується близько 640 000 ув'язнених в державах – членах ЄС ²) і подальшу переповненість місць позбавлення волі (збільшення випадків застосування покарання у виді позбавлення волі), існує ризик того, що освіта може посісти одне з найнижчих місць в списку пріоритетів тюремного режиму через навантаження на ресурси і фінансування. Тобто у контексті економічного спаду і зростання конкуренції на ринках праці, ув'язненим потрібно більше, ніж будь-коли, мати можливість отримати навички та компетенції для збільшення їх шансів працевлаштування після звільнення.

¹ Prison education and training in Europe. (б.д.). URL : http://ec.europa.eu/education/library/study/2013/prison_en.pdf.

² Council of Europe Annual Penal Statistics. (2010). URL : http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/prisons/space_i_EN.asp.

Впливає освіта й на так звану вартість злочину. Злочин можна розглядати як «гостру форма соціального відчуження», пов'язану зі значними витратами і наслідками, що настають як для безпосередньої жертви правопорушення, так і для суспільства в цілому, економіки, злочинця та його сім'ї. У Великій Британії, приміром, вартість системи кримінального правосуддя (із включенням до цього показника вартості тримання осіб, які перебувають під вартою) було оцінено в 71 млрд. євро¹. Ця цифра включає в себе державні витрати (близько п'ятої частини), а також витрати, що покриваються урядом жертвам злочинів, бізнесу та іншим (зокрема, служба охорони здоров'я)².

В Україні, на жаль, подібні дослідження не набули популярності. Не визначалась в Україні й результативність освіти у місцях позбавлення волі. Натомість, дослідження, проведене групою Matrix щодо витрат і переваг для суспільства Великої Британії освіти в тюрмі показало, що на кожний євро, інвестований в освіту ув'язнених, вигода становила еквівалент 2,5 євро, тобто вдвічі перевищувала інвестиції³. Зайнятість є ключовим фактором у зниженні ризику (і витрат) повторного злочину, зокрема і тому, що вона збільшує державні доходи за рахунок податків. Крім того, існує встановлена кореляція між рівнем кваліфікації та рівнем зайнятості в усіх державах – членах ЄС⁴.

Значну роль відіграє освіта в місцях позбавлення волі і для сприяння відновленню засудженого у статусі повноправного члена суспільства.

¹ Less Crime, Lower Costs – Policy Exchange. (б.д.). URL : <http://www.policyexchange.org.uk/images/publications/less%20crime%20lower%20costs%20-%20may%2009.pdf>.

² Matrix Knowledge Group. Lifelong Learning and Crime: An Analysis of the Cost Effectiveness of In -Prison Educational and Vocational Interventions: IFLL Public Value Paper 2, Leicester, National Institute for Adult and Continuing Learning (NIACE). (2009). URL : <http://www.niace.org.uk/lifelonglearninginquiry/docs/Public-value-paper-2.pdf>

³ Matrix Knowledge Group. Lifelong Learning and Crime: An Analysis of the Cost Effectiveness of In -Prison Educational and Vocational Interventions: IFLL Public Value Paper 2, Leicester, National Institute for Adult and Continuing Learning (NIACE). (2009). URL : <http://www.niace.org.uk/lifelonglearninginquiry/docs/Public-value-paper-2.pdf>

⁴ Eurostat: European Union Labour Survey-Annual results 2008 (especially: Employment rates by sex, age groups and highest level of education attained. (б.д.). URL : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_ifs/data/database

пільства. Тюрми повинні бути такими, щоб створити умови для позитивної зміни і розвитку людського потенціалу¹. Підтримка засуджених з метою отримання ними знань, навичок та компетенцій є важливою сходинкою в їх шляху до відновлення і реінтеграції в суспільство. Під час перебування у в'язниці, освіта може служити джерелом надії і сподівання на майбутнє, а також засобом ефективного планування виконання вироку. Приміром, найбільш важливим фактором мотивації для ув'язнених брати участь в тюремній освітній діяльності в Данії, Фінляндії, Ісландії, Швеції і Норвегії була можливість «витрачати свій час, роблячи щось розумне і корисне»². Багато ув'язнених також розглядають тюремну освіту як другий шанс здобуття необхідної форми освіти³. Іншим стимулюючим фактором для навчання засуджені визнавали бажання поліпшити перспективи працевлаштування, заробітку, підвищення авторитету у власній родині та суспільстві⁴.

Варто наголосити, що освіта також може допомогти прищепити засудженим почуття того, що вони не відсторонені повністю від суспільства, залишаються його частиною, вони будуть його частиною і після звільнення. З огляду на те, що відчуження від суспільства в цілому є ключовим елементом в злочинності, всеосяжний і демократичний характер освіти має вирішальне значення для запобігання новим злочинам. Отримання навичок і розуміння свого місця в суспільстві може допомогти людям стати активними в своїх місцевих економіках і спільнотах, з яких колишні в'язні можуть в іншому ви-

¹ Muñoz, V. The Right to education of persons in detention, Report of the special rapporteur on the right to education. Human Rights Council. (2009). URL : http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/11session/A_HRC.11.8_en.pdf

² Eikeland, O.-J., Manger, T. & Asbjørnsen, A. (Eds.). Education in Nordic Prisons. Prisoners' educational background, preferences and motivation. Copenhagen: Nordic Council of Ministers. Internet. (2009). URL : <http://www.norden.org/en/publications/publications/2009-508>.

³ Costelloe A. Third level education in Irish prisons: Who participates and why? Unpublished doctoral thesis. URL : (2003). <http://oro.open.ac.uk/44618/1/Thesis%20for%20binding.pdf>.

⁴ Department for Business, Innovation and Skills. (2011). URL : <http://www.bis.gov.uk/assets/biscore/further-education-skills/docs/m/11-828-making-prisons-work-skills-for-rehabilitation>.

падку стати виключеними. У більш широкому значенні, освіта і навчання допомагають розвитку соціального капіталу. Крім того, комплексний підхід до навчання дорослих, який виходить за рамки можливостей працевлаштування, цілеспрямованими зусиллями може відкрити нові можливості для розвитку особистості і її трансформації. Завдяки цій обставині засуджений має можливість змінити сприйняття себе та інших, що і визначає ставлення і поведінку.

Всеосяжна функція освіти дорослих повинна допомогти їм підвищити чи розширити наявні компетенції або змінити зміст своїх соціальних ролей чи перейти від однієї ролі до іншої (працівник, батько, колишній засуджений тощо), щоб допомогти отримати більше морального задоволення у своєму особистому житті, а також для надання допомоги у вирішенні особистих і суспільних проблем. Таким чином, в контексті позбавлення волі, для засуджених навчання є чимось більшим, ніж просте придбання конкретних навичок, або просто зосередження на підготовці до життя після звільнення. Освіта допомагає людям жити більш успішно, розвивати мотивацію, самостійність і відповідальність, контролювати своє власне життя за обставин, в яких вони опиняються.

Тож, рівень освіти та можливість її здобуття впливає на широке коло проблем: вона впливає на вартість вчиненого злочину та рецидив, умови відбування покарання, соціальну адаптацію засуджених після звільнення. І у підсумку вона позитивно впливає на наповнення Державного бюджету країни, тобто інвестиції в освіту засуджених завжди приносять користь того або іншого виду.

Як уже зазначалось, одним із завдань освіти в місцях позбавлення волі є формування особистості засудженого відповідно до певного стандарту соціальної поведінки. У наукових працях та чинних законодавчих актах нині відсутнє чітке визначення бажаного стану особистості засудженого в результаті застосування покарання та його поведінки після звільнення в цілому та освіти зокрема. Зазвичай він підміняється посиленням на необхідність «докорінної зміни сформованих антигромадських і антиморальних поглядів, тенденцій, схильностей, звичок та одночасного формування нової

поведінки, що відповідає суспільним і моральним вимогам до особистості людини»¹.

Наприклад, С. Лучко вказує, що стосовно осіб, які відбувають покарання в установах виконання покарань, об'єктом впливу є особистість, яка має помилкові погляди та переконання, нерідко негативні риси. Робота з такими особами припускає подолання у них стійкої системи негативної поведінки, відкритого чи прихованого внутрішнього опору зміні духовного світу, цінностей, особистісних якостей та рис характеру². С. Скоков посилається на доцільність застосування до засуджених педагогічно обґрунтованих заходів, спрямованих на корекцію поведінки засуджених з метою досягнення позитивних інтелектуальних, духовних і фізичних змін у їх особистості та усунення особистісних деформацій³.

У своїй дисертаційній роботі О. Таволжанський довів, що одним із ключових завдань діяльності персоналу установ виконання покарань має стати створення необхідних умов для формування життєвих (людських) компетенцій засудженого, бажання та можливості діяти у конкретній життєвій ситуації відповідно до власних цінностей, ставлень та переконань, що відповідають позитивним цінностям суспільства. Тому для забезпечення виправлення й ресоціалізації засудженого необхідно створити умови для формування у нього в подальшому всіх основних компетенцій, властивих людині – повноправному члену суспільства, який повернувся до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя, оскільки саме так можна подолати негативні обставини, що потягли за собою формування особи злочинця. При цьому до основних компетенцій соціаль-

¹ Денисова, Т. А. (2007). Покарання: кримінально-правовий, кримінологічний та кримінально-виконавчий аналіз. Запоріжжя : КПУ. С. 237.

² Лучко, С. В. (2012). Співвідношення соціальної та виховної роботи із засудженими в установах виконання покарань. *Право та управління : електрон. наук. вид. 2*. URL : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals>

³ Скоков, С. І. (2004). Соціально-виховна робота як один з основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. *Інформаційний бюлетень за матеріалами курсу підвищення кваліфікації резерву кадрів на посади начальників органів та установ виконання покарань кримінально-виконавчої системи України*. Біла Церква : КОПОПК. С. 200.

но адаптованої людини відносяться компетенції у сферах самостійної пізнавальної, цивільно-громадської, соціально-трудової, культурно-дозвільної діяльності та побутовій сфері¹. На необхідність формування й розвитку у засуджених якостей і навичок, що стимулюють зацікавленість у виправленні, прагнення до зайняття суспільно корисною діяльністю, дотримання прийнятих у суспільстві встановлених правил поведінки, звертає увагу і Л. Оніка². Якщо у засудженого на час звільнення (або раніше) сформовані означені компетенції, то саме ця обставина і визнається більшістю дослідників позитивним результатом діяльності персоналу установ виконання покарань.

Освіта засуджених в період відбування покарання так само спрямовується на здобуття позбавленою волі особою певних компетентностей. У науковій літературі зазвичай вказується, що здобуття освітніх компетенцій є лише проміжним завданням певних етапів освіти, бо кінцевою метою цього процесу є компетентність³. Поняття компетентності охоплює не тільки когнітивний і операційно-технологічний складники, а й мотиваційний, етичний, соціальний та поведінковий⁴. Однак навряд чи цей підхід може застосовуватись до освіти засуджених в місцях позбавлення волі з ряду підстав.

Слід, передусім, відзначити, що освіта засуджених відбувається у специфічних умовах позбавлення волі, через що формування та розвиток освітніх компетентностей (не говорячи вже про компетентність в цілому) є доволі складним завданням. Ці умови визначаються ізоляцією засуджених від життя людей, що перебувають на волі, від широкої суспільної практики соціального будівництва, діяльністю малих груп, що здійснюють негативний вплив на її організацію, низьким рівнем пізнавальної активності засуджених тощо. Крім того, дотепер процес виконання кримінальних покарань в Україні побудо-

¹ Таволжанський, О. В. (2014). Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі [Неопубл. дис. канд. юрид. наук]. Харків: НЮАУ. С. 57, 62.

² Степанюк, А. Х. (ред.). (2005). Кримінально-виконавче право України. Харків: Право. С. 129.

³ Овчарук, О. В. (2004). Розвиток компетентнісного підходу: стратегічні орієнтири міжнародної спільноти. Київ: К. І. С. С. 20.

⁴ Пометун, О. І. (2004). Теорія та практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн. Київ: К. І. С. С. 31.

ваний на основі зниження індивідуальної активності засуджених. Визначальне значення для адміністрації установи виконання покарань має ступінь керованості засудженим. Через це самі засуджені доволі часто набувають негативного досвіду пристосування, підпорядкованості зовнішньому керівництву. Змінити цю ситуацію швидко та кардинально важко через специфічність умов позбавлення волі, що є сутністю цього виду кримінального покарання. У науковій літературі неодноразово наголошувалося на суперечливості позбавлення волі як заходу покарання через поміщення засудженого для виправлення в педагогічно недоцільне середовище, що спроможне з часом принести засудженому більше негативного, ніж позитивного, формувати і зміцнювати антигромадські погляди й установки. І дотепер ситуація в місцях позбавлення волі, незважаючи на вжиті заходи, кардинально не змінилась.

Звернемо увагу на те, що психологічна властивість, як конформність (тобто схильність людини підкорятися тиску групи, що проявляється у її поведінці та установках відповідно до позиції більшості) особистості в умовах позбавлення волі стрімко розвивається. Вплив групи на особистість і особистості на групу в умовах ізоляції дуже великий. Причому вплив, «обробка» засуджених іншими засудженими частіше за все відбувається в неформальних групах із негативною спрямованістю. Постійне оточення злочинців, примусове спілкування з ними, часто конфліктні ситуації, обмеження спілкування з вільними громадянами – ці та інші причини приводять до психологічної незахищеності особистості засудженого, схильності до негативному впливу з боку інших засуджених. Позбавлення волі ще більше десоціалізує особу, хоча призначенням установ виконання покарання є аж ніяк не такі цілі. Суттєві зміни в умовах життя в місцях позбавлення волі небезпечні своїми соціальними наслідками: людина повертається у суспільство часто озлобленою, психічно невірвноваженою. Унаслідок цього створюються асоціальні моделі поведінки і фактично формується прошарок людей, які мають деструкти соціалізації.

Міжнародні експерти також не змогли знайти оптимальної моделі виконання покарання у виді позбавлення волі (тюремного

ув'язнення), яка б давала підстави вести мову про зведення нанівець усіх негативних наслідків цього виду кримінального покарання. Як справедливо зазначає з цього приводу Д. Ягунов, нове століття ще раз підкреслило невдачу в'язниці, але підкреслило по новому¹. За таких умов ставити за реально досяжну мету максимально можливий розвиток індивідуальної активності, самостійності щодо пізнавальної діяльності (а саме цим і характеризується компетентність), безперечно, недоцільно. Подібна мета в сучасних умовах не матиме характер реальної та досяжної, а залишення її як певної ідеальної цілі зведе її до декларації, що жодним чином не реалізовуватиметься у практиці.

Наступним аспектом виділимо обмеженість та відмінність строків перебування засуджених в установі виконання покарань не дозволяє забезпечити набуття ними не лише компетентності, а й навіть ключових компетенцій. Через це інколи стверджується, що робота з засудженими в період відбування покарання повинна спрямовуватись на розвиток у засуджених розумових сил, інтелектуальних почуттів, психічних процесів, пізнавальних інтересів, формування світогляду, моральних властивостей і якостей.

Як уже зазначалось, відповідно до положень КВК України, в установах виконання покарань забезпечується, в першу чергу, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання. Професійно-технічна освіта має своїм результатом наявність знань, практичних умінь і навичок, необхідних для виконання роботи в певній галузі трудової діяльності.

У межах уведення європейського виміру в освіті Європейська комісія в 2006 р. визначила вісім ключових компетенцій, якими повинен володіти кожен європеєць. До них відносяться: 1) компетенція в галузі рідної мови; 2) іншомовна компетенція; 3) математична компетенція і компетенція у галузі фундаментальних природничих і технічних наук; 4) комп'ютерна компетенція; 5) навчальна компетенція (здатність вчитися, самостійна пізнавальна компетенція); 6) міжосо-

¹ Ягунов, Д. В. (2010). Глобалізація та «криза покарання» трансформація пріоритетів пенальної політики сучасних країн. *Актуальні проблеми держави і права*. 55. С. 551.

бистісна, міжкультурна компетенція і компетенція громадянськості; 7) компетенція підприємництва; 8) культурна компетенція. Ці ключові компетенції проявляються у всіх сферах життя, забезпечуючи їх носіїв критичним мисленням, креативністю, відповідністю європейському виміру і активною громадянською позицією. Всі вони служать розвитку особистості, міжособистісному і міжкультурному взаємодії, поліпшенню здатності до працевлаштування¹.

Компетентнісний підхід знайшов своє відображення в чинному законодавстві. Так, зокрема Законом України «Про повну загальну середню освіту» визначено: «Повна загальна середня освіта – систематизована та передбачена відповідними державними стандартами сукупність результатів навчання і компетентностей, здобутих особою на рівнях початкової, базової середньої та профільної середньої освіти» (пункт 12 ст. 1)².

Законом України «Про освіту» визначено, що «компетентність – динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність» пункт 15 статті 1 р.1). Також цим Законом констатовано, що «рівень освіти – завершений етап освіти, що характеризується рівнем складності освітньої програми, сукупністю компетентностей, які визначені, як правило, стандартом освіти та відповідають певному рівню Національної рамки кваліфікацій». У статті 12 конкретизовані групи ключових компетентностей: «вільне володіння державною мовою; здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами; математична компетентність; компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій; інноваційність; екологічна компетентність; інформаційно-комунікаційна компетентність; навчання впродовж життя; громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості,

¹ Освітні компетенції в проєкті TUNING. Глобальні та ключові компетенції. (б.д.). URL : http://stud.com.ua/36665/pedagogika/osvitni_kompetentsiyi_proekti_tuning_globalni_klyuchovi_kompetentsiyi.

² Закон України Про повну загальну середню освіту (2020). *Відомості Верховної Ради*, № 31, ст.226. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#n984>

рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей; культурна компетентність; підприємливість та фінансова грамотність; інші компетентності, передбачені стандартом освіти». Цією ж статтею на рівні Закону конкретизовано, що ключові компетентності об'єднуються необхідними вміннями: «читання з розумінням, уміння висловлювати власну думку усно і письмово, критичне та системне мислення, здатність логічно обґрунтовувати позицію, творчість, ініціативність, вміння конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики, приймати рішення, розв'язувати проблеми, здатність співпрацювати з іншими людьми»¹.

Через призму виправлення й ресоціалізації засудженого компетентнісний підхід не отримав широкого розгляду ні теоретиками в галузі освітніх, педагогічних наук, ні методистами-практиками. Хоча, упродовж останнього десятиліття накопичено значний масив матеріалів прикладного характеру, що дає змогу синтезувати цей досвід на засадах синергетичного і праксеологічного підходів. Звісно, досягнення освітніх цілей відповідно до компетентнісного підходу в період відбування покарання важко здійснити як через обмежені можливості навчальних закладів в установах виконання покарань, так і через особливі ознаки соціального, психологічного порядку осіб, спричинених умовами ізоляції та режиму позбавлення волі. Негативно впливають на це й постійні порушення, які виявляються в роботі із засудженими, формальний підхід до організації відповідної соціально-виховної роботи.

Тож, на нашу думку, освіта засуджених в період відбування покарань повинна спрямовуватись на досягнення загальноосвітньої мети. Неабиякого значення має організація відновлювального чи компенсуючого навчання, коли засуджені мають змогу подолати функціональну неграмотність (мовну, іншомовну, комп'ютерну чи цифрову, математичну, компетентності природничих наук і технологій).

Соціально значимі компетентності, необхідні для міжособистісного і міжкультурного спілкування, компетентності громадянської, національної ідентичності, фінансової грамотності, цифрової грамот-

¹ Закон України Про освіту (2017). *Відомості Верховної Ради*, № 38–39, ст.380.
URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145–19#Text>

ності і безпеки доцільно формувати через систематичне долучення засуджених осіб до інформальної освіти, розроблення інших способів навчання (індивідуальна освітня траєкторія, короткотривалі курси дистанційного навчання тощо).

У цьому аспекті цікавим видається пропозиція В. Ворожбіт-Горбатюк, яка пропонує інформальну освіту розглядати як «процес і результат самостійного опанування певних знань, набуття компетентностей відповідно до цілеспрямованої і структурованої навчальної програми чи відносно завершеного модуля за певний (короткий) період часу». Це можуть бути короткотривалі і разові лекції, відео уроки, консультації, укладені й реалізовані індивідуальні програми тематичного читання, предметні чи міжгалузеві бесіди, практичні заняття на актуальні для життя на волі теми¹. Слід наголосити, що інформальна освіта має чітко визначену мету: набуття нових чи вдосконалення наявних загальних або фахових компетентностей. Результати такої освіти так само мають бути досяжні і вимірювані, а власне така освіта має стати базисом індивідуальної освітньої траєкторії особистості, засудженої до обмеження чи позбавлення волі. Для засудженої особи є потреба в творенні зовнішніх мотивів і систематичний консультаційний супровід. Останній передбачає допомогу особі, яка виявила бажання і готовність навчатися, в організації і забезпеченні доступних необхідних дидактичних ресурсів і засобів навчання, поточна фахова допомога, підбір мотивуючих засобів і підсумкове тестування тощо.

Дослідниця В. Ворожбіт-Горбатюк виділила низку чинників успіху інформальної освіти осіб в умовах обмеження/позбавлення волі для полегшення адаптації засуджених до умов життя на волі, а саме чинники, обумовлені:

— соціокультурною значимістю, що забезпечується ініціативами громадянських інституцій, громадських об'єднань, державних інституцій, у тому числі – піднесення соціального престижу фахівців, які допомагають особі в умовах обмеження/позбавлення волі реалізувати право на освіту;

¹ Огієнко О. І., Терьохіна Н. О. (2019). Неформальна освіта дорослих у Сполучених Штатах Америки: історія і сучасність: монографія. Суми. 195 с.

– кадровим і матеріально-технічним забезпеченням усіх етапів від розроблення до втілення ідеї з урахуванням актуальних компетентностей для людини, яка живе в конкретний час, у певному місці, в реаліях економічного розвитку суспільства;

– організаційною відповідністю програми інформальної освіти осіб в умовах обмеження/позбавлення волі Правилам внутрішнього розпорядку установ виконання покарань¹;

– актуальним змістовно-методичним наповненням програм інформальної освіти осіб в умовах обмеження/позбавлення волі за участі педагогів-практиків і дослідників у співпраці з фахівцями, які реалізують інформальну освіту в якості наставників чи педагогів-консультантів установ виконання покарань; інформаційна підтримка і популяризація успішних реалізованих програм інформальної освіти осіб в умовах обмеження/позбавлення волі для адаптації до реалій життя на волі.

Наведений перелік чинників не є вичерпним.

Професійно-технічна освіта відповідно до Закону України таким чином визначає професійне (професійно-технічне) навчання: «складова професійної (професійно-технічної) освіти..., передбачає формування і розвиток професійних компетентностей особи, необхідних для професійної діяльності за певною професією у відповідній галузі, забезпечення її конкурентоздатності на ринку праці та мобільності, перспектив її кар'єрного зростання впродовж життя»².

У межах теми дослідження, варта уваги, на наш погляд, проблема розроблення ступеневої професійно-технічної освіти в установах виконання покарань, зокрема з метою, яка визначена в указаному Законі «професійна (професійно-технічна) освіта забезпечує здобуття громадянами професії відповідно до їх покликань, інтересів, здібностей, а також допрофесійну підготовку, перепідготовку, підвищення їх кваліфікації», слід розробити:

¹ Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, № 2823/5. (2018). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#Text>

² Закон України Про професійну освіту (1998). *Відомості Верховної Ради України*, 1998, № 32, ст. 215. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text>

А) дорожню карту допрофесійної підготовки у значенні «здобуття початкових професійних знань, умінь особами, які раніше не мали робітничої професії»,

Б) програми і плани первинної професійної підготовки у значенні «здобуття професійної (професійно-технічної) освіти особами, які раніше не мали робітничої професії, або спеціальності іншого освітньо-кваліфікаційного рівня, що забезпечує відповідний рівень професійної кваліфікації, необхідний для продуктивної професійної діяльності»;

В) алгоритми перепідготовки робітників в значенні «оволодіння іншою професією робітниками, які здобули первинну професійну підготовку»,

Г) пропозиції підвищення кваліфікації робітників, що «дає можливість розширювати і поглиблювати раніше здобуті професійні знання, уміння і навички на рівні вимог виробництва чи сфери послуг»,

Д) варіанти для реалізації інклюзивного професійного (професійно-технічне) навчання в значенні «системи освітніх послуг для здобуття професії або професійних навичок особами з особливими освітніми потребами, гарантованих державою»¹.

У реаліях сьогодення провадженого воєнного стану в Україні² поряд з вирішенням питань забезпечення безпеки і реалізації права на гідне життя засуджених осіб, потребує уваги питання організації правоосвіти і соціально-виховної роботи в установах виконання покарань у контексті реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності в реаліях українського сьогодення. Дослідницею В. Ворожбіт-Горбатюк визначено напрями:

1) створення умов для реалізації правоосвітньої і соціально-виховної роботи, спрямованої на громадянсько-патріотичне, духо-

¹ Закон України Про професійну освіту (1998). *Відомості Верховної Ради України*, 1998, № 32, ст. 215. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text>

² Про затвердження Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України від 30 червня 2021 р. № 673. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%D0%BF#Text>

вно-моральне, національне виховання, в установах виконання покарань;

2) системний психолого-педагогічний і методичний супровід працівників центрів пробачії, установ виконання покарань, представників правозахисних організацій, який передбачає науково-теоретичне, методичне і змістове забезпечення соціально-виховної і правоосвітньої роботи із дорослими категоріями осіб, які відбувають покарання;

3) пошук ресурсів та можливостей обміну позитивним практичним досвідом національно-патріотичного виховання, формування української громадянської ідентичності (між установами, регіонами, Україною та іншими країнами світу);

4) системна робота з підвищення рівня загальної культури в установах виконання покарань (функціонування української мови як мови культурного позитивного спілкування, можливості вивчення мов національних меншин, іноземної мови, розширення знань з історії України і світу, системна робота гуманітарного спрямування (формування сучасного фонду літератури з історії, національної фільмографії, життєписів видатних українців тощо)¹.

Це не вичерпний перелік. Однак підтримуємо позицію автора в тому, що від вирішення низки заявлених викликів залежить успіх проведення інформаційно-просвітницької роботи про суть суспільно-державних цінностей, формування національної ідентичності, системного національно-патріотичного виховання на засадах творення позитивних мовних практик, попередження і пропедевтики нових форм злочинності шляхом долучення осіб до маркерних заходів національно-патріотичного і духовно-морального змісту, ефективної роботи центрів національно-патріотичного спрямування та інших організацій, що реалізують такі проєкти, «сприяння утворенню центрів національно-патріотичного виховання». Це відповідає положенню,

¹ Ворожбіт-Горбатюк В. В. (2023). Правоосвіта і соціально-виховна робота в установах виконання покарань у контексті реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. *Юридичний науковий електронний журнал*. №6. 2023 С.437–441. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/102>

визначеному у статті 1 Закону України Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності визначено термін «громадянська компетентність», «громадянська стійкість». Останній термін розглядається як «здатність особи виявляти свою національну та громадянську ідентичність у повсякденному житті і в умовах негативних зовнішніх впливів»¹. Тож варто зосередити увагу в організації соціально-виховної роботи на змісті, формах і методах виховного впливу на осіб з уже сформованим світоглядом, які б сприяли формуванню громадянської стійкості і української національної ідентичності.

Як відомо, право на освіту осіб, засуджених до обмеження/позбавлення волі в Україні визначається Порядком організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами, взятими під варту². Державні заклади освіти можуть створюватися у колоніях. На теперішній час діє також форма здобуття освіти, як педагогічний патронаж, екстернат. Зазначимо тут, що крім власне педагогічної діяльності працівники таких закладів освіти надають консультаційну допомогу адміністрації колонії, можуть входити до складу методично-виховної ради, організовувати соціально-виховну роботу із засудженими відповідно до частини 5 статті 126 КВК України. Доцільно систематизувати таку роботу саме через призму завдань організації правоосвіти і соціально-виховної роботи в умовах виконання покарань у контексті реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. У такому випадку підвищення загальноосвітнього засуджених під час відбування ними покарання супроводжуватиметься не просто корисною зайнятістю, а передусім сприятиме соціальній адаптації після звільнення, відкриє додаткові ресурси для повноцінного життя і правомірної поведінки. Власне проведення такої роботи

¹ Закон України Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. (2022). Документ 2834-IX, прийняття 13.12.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

² Кримінально-виконавчий кодекс України (2004). Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2004. № 3–4, ст. 21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>

покладається на заступника начальника установи з соціально-виховної і психологічної роботи, начальників відділень соціально-психологічної служби, психологи, педагогічні працівники, методисти, організатори клубів, гуртків, працівники бібліотеки. У контексті подій, що відбуваються, доречно розробляти програми формування громадянської і національної ідентичності з урахуванням системних логічних зв'язків відповідальних за очікуваний результат роботи. Також варто звернути увагу на актуальний методичний супровід соціально-виховної, викладацької, просвітницької діяльності, соціальної реклами, участі в просвітницьких заходах з огляду на реалії провадженого воєнного стану і період відновлення України¹.

У цьому дослідженні використано матеріали наукової розвідки В. Пивоварова, який «звертаючись до поняття і вмісту виховного впливу на засуджених до позбавлення волі (Глава 19 КВК України)», зазначив, що «реалізація права на отримання освіти мінімальних стандартів, а також на підвищення освітнього рівня, самоосвіту виступає важливим елементом у системі засобів виправлення і ресоціалізації засуджених»². Автор наголосив на тому, що «для засуджених забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти. Засудженим, які бажають підвищувати свій загальноосвітній рівень, незалежно від віку створюються умови для самоосвіти, надається можливість навчання в загальноосвітніх навчальних закладах колоній, які створюються місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування відповідно до потреб у них і за наявності необхідної матеріально-технічної та науково-методичної бази, педагогічних кадрів. У ви-

¹ Ворожбіт-Горбатюк В. В. (2023). Правоосвіта і соціально-виховна робота в установах виконання покарань у контексті реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. *Юридичний науковий електронний журнал*. №6. 2023 С.437–441. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/102>

² Пивоваров В. В. (2023). До питання важливості дотримання прав засуджених на гарантовану освіту. *Актуальні дослідження правової та історичної науки (Випуск 55): матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції*, (м. Тернопіль, Україна – м. Ополе, Польща, 8–9 листопада 2023 р.) / [редкол. : О. Яремко та ін.] ; ГО «Наукова спільнота»; WSZIA w Opolu. Тернопіль. URL : https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3691

ховних колоніях утворюються середні загальноосвітні школи трьох ступенів. За інформацією Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України¹, станом на 01.01.2023 р. загальноосвітній процес здійснюється у 85 установах ДКВС України, в яких утримуються 2910 осіб, які не мають освіти. У тому числі: 2376 осіб не мають повної загальної середньої освіти, 496 осіб не мають базової середньої освіти, 19 осіб не мають початкової освіти, 19 осіб не письменні. За підсумками 2021/2022 навчального року здобули повну загальну середню освіту 729 осіб з числа засуджених та узятих під варту. Отже, 82% засуджених учнів потребували лише підвищення освітнього рівня з базової середньої до повної середньої освіти, однак 17% засуджених мали лише початкову освіту, що в контексті співставлення віку кримінальної відповідальності і рівня успішності в проходженні ступенів загальної середньої освіти вказують на загрозову соціальну занедбаність приблизно п'ятої частини засуджених до позбавлення волі. Корекція наслідків соціальної занедбаності, відсторонення, стигматизації цієї категорії засуджених тощо у процесі підвищення загальноосвітнього рівня є принципово важливою для вирішення завдань виправлення та ресоціалізації².

Підводячи підсумок, констатуємо: освіта засуджених до позбавлення волі – це систем організації цілеспрямованого процесу навчання, інформальної освіти, організації заходів соціально-виховного змісту, психолого-педагогічного супроводу самонавчання за заздалегідь визначеною освітньою траєкторією під час відбування покарання у виді позбавлення волі з метою їх виправлення і ресоціалізації, спрямована на досягнення стандартизованих результатів навчання відповідного рівня.

¹ Інформаційний лист Департаменту з питань виконання кримінальних покарань від 13.03.2023 р. № 10/2–4470.

² Пивоваров В. В. (2023). До питання важливості дотримання прав засуджених на гарантовану освіту. *Актуальні дослідження правової та історичної науки (Випуск 55): матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції*, (м. Тернопіль, Україна – м. Ополь, Польща, 8–9 листопада 2023 р.) / [редкол. : О. Яремко та ін.] ; ГО «Наукова спільнота»; WSZIA w Opolu. Тернопіль. URL : https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3691

Потребує особливої уваги оновлення змістового забезпечення занять з формування громадянських компетентностей, набуття чи вдосконалення навичок асертивної поведінки, резильєнтності, необхідних в умовах воєнних дій чи надзвичайних ситуацій. Ймовірно, видається доцільним створення в установах виконання покарань інформаційно-практичних центрів чи методичних хабів, які б координували інтенсивну підготовку кадрів, які організують роботу з формування національної і громадянської ідентичності осіб, засуджених до обмеження/позбавлення волі.

На рівні міждисциплінарного організаційного, змістового і методичного забезпечення потребує вирішення проблема фактичного визнання, що організація освітнього процесу у місцях позбавлення волі досить часто дисонує з наративами Міністерства освіти і науки України, отже, на теперішній час немає об'єктивної можливості повною мірою забезпечити трансформації, передбачені освітніми реформами. Динаміка контингенту персоналу і вихователів, так само як і засуджених в статусі здобувачів освіти, певною мірою є викликом в реалізації ідей компетентнісного навчання, упровадження нових технологій навчання, розроблення і реалізації індивідуальних освітніх траєкторій, інклюзивного супроводу, що видається особливо складним у зв'язку з проблемами безпеки в середовищі установ виконання покарань. Забезпечення реалізації права засуджених на освіту, як-от, гарантованого права на отримання ними загальної середньої освіти, нарівні з забезпеченням сучасних освітніх потреб засуджених (навчання на освітніх онлайн-платформах, дистанційне навчання у закладах професійної, фахової передвищої, вищої освіти, формування соціально значимих компетентностей, громадянської і національної ідентичності, розвиток цифрової грамотності тощо) потребує спільної уваги науковців і практиків, деталізації чинного законодавства, практичної підготовки освітян до роботи з таким контингентом здобувачів освіти.

Розділ 2

ОСВІТНІ ПОТРЕБИ ЗАСУДЖЕНИХ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Будь-яке теоретичне дослідження передбачає узагальнення емпіричних даних. Наші попередні дослідження показали, що 56% засуджених у колоніях мають середню освіту. Зворотним є показник наявності середньої спеціальної освіти, що дає людині можливість працювати за отриманою спеціальністю: у колоніях таких осіб лише 17%, вищу освіту має лише 1% засуджених. Подібні результати показало і питання наявності певної професії або спеціальності: серед засуджених у колоніях таких лише 14%; посилаються ж на незатребуваність власної професії або спеціальності на ринку праці тільки 7%. Значна кількість засуджених, які перебувають у місцях позбавлення волі, бажають отримати професію або спеціальність (66%), тільки 13% респондентів не мають спеціальності чи професії та не бажають її отримувати.

Але водночас дослідження показують, що лише 11% засуджених до позбавлення волі зацікавлені у зайнятті розвиваючою й корисною діяльністю, але не мають для цього можливостей. При цьому 60% засуджених до позбавлення волі визнають, що здатні самостійно організувати позитивне проведення дозвілля, беруть участь у корисній діяльності та мають позитивні інтереси. Відсутність жодних інтересів і нахилів визнали 5% засуджених до позбавлення волі; 9% осіб у колоніях послалися, що не спроможні самостійно організувати позитивне проведення власного дозвілля.

Засуджені в колоніях у переважній більшості не мають достатнього розуміння проблем власної поведінки – 31%; не можуть навести чіткі причини або стимули для уникнення вчинення подальших злочинів 42% осіб, не розуміють наслідків вчинення подальших злочинів – 23%, не намагаються (не висловлюють бажання) відшкодувати

завдану шкоду та ліквідацію наслідків правопорушення 21 %. Тобто ця категорія засуджених без необхідної допомоги має великі шанси повернутися до кримінального життя і вчинити нові злочини¹.

З наведеного витікає, що переважна більшість засуджених має проблеми не тільки і не стільки з наявністю якогось офіційно визнаного освітнього рівня, а з формуванням і розвитком інших компетенцій, властивих активним членам громадянського суспільства. Це стосується, передусім, сфери світогляду, пов'язаної з ціннісними орієнтирами, усвідомленням своєї ролі в суспільстві, вміннями обирати цільові установки для своїх дій і вчинків, приймати рішення тощо. І ситуація в освітній сфері при виконанні покарання у виді позбавлення волі навряд чи може компенсувати цю прогалину через існуюче правове підґрунтя та стан реалізації нормативних положень.

У ході цього дослідження проведено вивчення ставлення самих засуджених до різних видів освітньої діяльності та їх обізнаності про форми освіти, що забезпечується в установах виконання покарань. Це дало можливість оцінити справжні результати навчання засуджених, а також головні прогалини в освітній діяльності, над виправленням яких потрібно працювати в майбутньому. Саме оцінка такими особами освітньої діяльності в установах виконання покарань дозволяє зробити висновок про те, наскільки вона є корисною й забезпечує поставлені завдання щодо формування необхідних компетенцій та передумов повернення в суспільство.

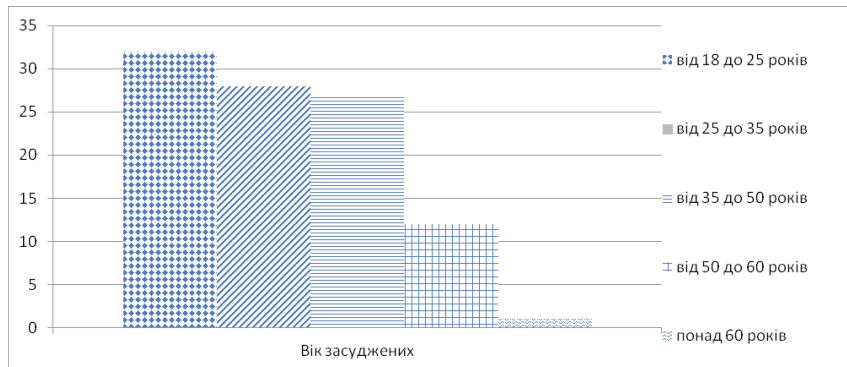
Опитуванням було охоплено 4 області України – Волинська, Київська, Запорізька, Харківська. Загалом було роздано 300 анкет засуджених у 6 виправних колоніях вказаних областей, однак 20 з них виявились незаповненими, чи неприйнятними для сприйняття, таким чином у роботі аналізуються матеріали анкетування 280 засуджених.

Також було проведено опитування у формі бесіди 45 співробітників та 25 засуджених, що виявили бажання до спілкування.

Переважає більшість вперше засуджених, які узяли участь у анкетуванні, є особами молодого віку від 18 до 25 р. – таких було 46%. Серед тих, хто відбуває покарання неодноразово, засуджених молодіжного віку дещо менше – 28%, основна ж частка припадає на вік

¹ Яковець, І. С. (2013). Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань. Харків: Право. С. 352–356.

від 35 до 50 років – 49%. Загалом вік респондентів розподілився таким чином: від 18 до 25 років – 32%; від 25 до 35 років – 28%; від 35 до 50 років – 27%; від 50 до 60 років – 12%; понад 60 років – 1%.

Малюнок 2.1
Вікові ознаки в характеристиці засуджених осіб

Незважаючи на чисельну перевагу осіб молодіжного віку, їх освітній рівень перебуває на доволі низькому щаблі, що цілком відповідає й висновкам попередніх досліджень, згідно з якими, чим вищим є рівень освіти індивіда, тим менше можливостей для формування у нього антигромадських поглядів, звичок та їх зовнішніх злочинних проявів¹.

У цьому аспекті вартою уваги є позиція науковця В. Пивоварова, який в одній з публікацій наголосив увагу на проблемі задоволення освітніх потреб, безсумнівно, має включати в себе й питання задоволення права на освіту осіб, засуджених за кримінальне правопорушення. Мова повинна йти не тільки про забезпечення функціонування та результативності освітніх програм для осіб, що позбавлені волі за вироком суду. Передусім, йдеться про функціональну роль освіти як такої в заходах запобігання злочинності, в тому числі, у заходах

¹ Ткачук, В. Є. (2013). Вища освіта як один із чинників запобігання злочинності (на основі результатів дослідження механізму протиправної поведінки осіб, засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі). *Часопис Київського університету права*. 2. С. 297–300.

репресивно-пенітенціарного характеру. Автор слушно зауважив, що зв'язок питання пеналізації і запобігання злочинності в цілому широко представлений у науковій і науково-практичній літературі сучасного світу. Проблема злочинності неповнолітніх загальновідома і достатньо ретельно описана в спеціальній літературі ХХ століття. Але існують визначені кримінологічні нюанси. Так, видатний український кримінолог А. Закалюк констатував, що в 2000-х роках протягом короткого терміну (5–6 років) спостерігалось зростання частки злочинів неповнолітніх, які за сучасної кваліфікації віднесені до тяжких та особливо тяжких. Серед злочинів неповнолітніх дві третини становили крадіжки, в тому числі кожна четверта – з квартир, кожна п'ята – зі складів, баз, магазинів, інших торгових точок. Майже кожним десятим злочином був грабіж, близько 5% – хуліганство, 3% – незаконне заволодіння автотранспортом. Стрімко зростала питома вага неповнолітніх, притягнутих до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів у сфері наркообігу, у тому числі переважно без мети збуту наркотиків¹. Дослідник зазначив про те, що неповнолітня злочинність мінлива і рухома (вважаємо, строк зміни загального «портрету» злочинності складає не менш 10–15 років), тому питання педагогічного впливу на неповнолітніх правопорушників постає в повний зріст навіть на фоні прогресивних досягнень ХХІ століття. Можливість змін неповнолітньої злочинності в повоєнний час очевидна. За таких умов, знов на перше місце виступає питання освітньо-виховного впливу на неповнолітніх правопорушників, особливо в сучасні воєнні та повоєнні часи відбувається за рахунок неповнолітніх: 1. Категорично потрібне забезпечення загальноосвітніх потреб неповнолітніх осіб, які піддані покаранню, пов'язаному з обмеженням волі; 2. Забезпечення, поряд із загально середньою освітою, спеціальної професійної орієнтації осіб, які досягли 16-річного віку, з урахуванням їх психоемоційних і розумових здатностей; 3. Розробка і впровадження курсів для засуджених неповнолітніх, орієнтованих на самостійне вирішення дрібних побутових питань та неконфліктне

¹ Закалюк А. П. (2007). Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. К.: Видавничий Дім «Ін Юре». С. 467.

спілкування з оточенням; 4. Ревізія і оновлення (прогресивна адаптація) начального процесу в будинках дитячого типу при установах виконання покарань¹.

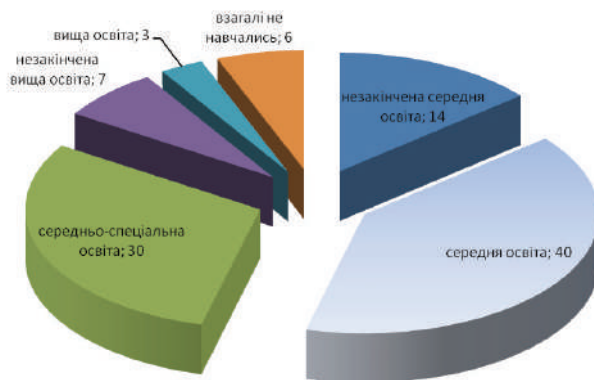
У ході цієї наукової розвідки було отримано ще такі емпіричні дані. Так, серед опитаних засуджених мають незакінчену середню освіту 14%; середню – 40%; середньо-спеціальну – 30%; незакінчену вищу – 7%; вищу – 3%; закінчили лише декілька класів школи або взагалі не вчилися – 6%.

Потрібно відзначити, що освітній рівень засуджених жінок завжди був значно вищим, ніж у чоловіків. Однак раніше ніколи не було відзначено такого високого (порівняно з чоловіками) приросту серед жінок числа осіб, які мають вищу та незакінчену вищу освіту. Серед респондентів таких було 17%.

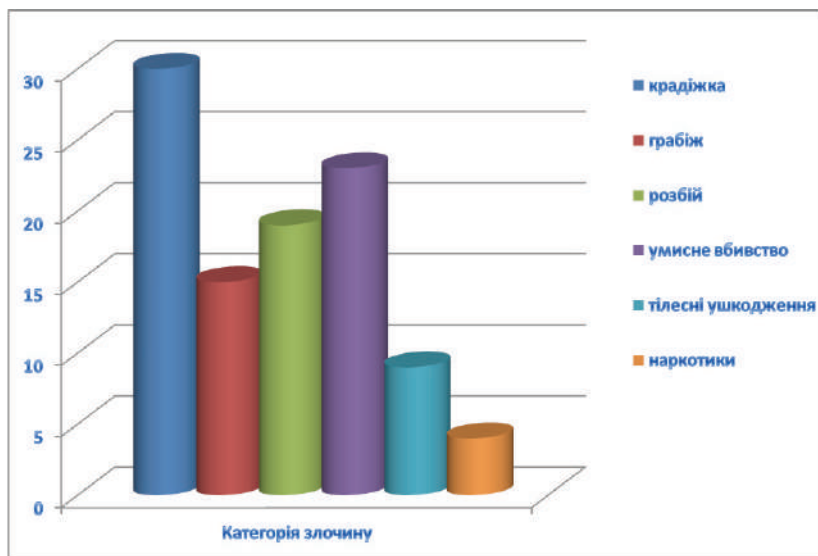
Наголосимо, що зазвичай особи з низьким освітнім рівнем виховувались у неблагополучних сім'ях, в результаті чого значній кількості з них є чужими основні соціальні принципи та духовні цінності. Крім того, таким особам важче знайти роботу з добрим заробітком, що тягне за собою постійний брак коштів на власне існування та спонукає людину вчиняти злочин, оскільки інших доступних та швидких джерел доходу вони не можуть знайти.

Саме тому не стало несподіванкою, що більшість респондентів вчинили злочин саме з корисливих міркувань: 30% засуджені за вчинення крадіжки; 19% – розбій з метою заволодіння майном громадян; 15% – за грабіж. Проте й інші злочини вказують на сформованість у цієї категорії громадян негативного ставлення до моральних принципів співжиття в суспільстві, знецінене ставлення до власного життя та життя інших людей: 23% відбувають покарання за умисне вбивство; 9% – вчинили діяння, пов'язані з нанесенням побоїв іншій людині; 4% – злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів.

¹ Пивоваров В. В. (2023). Освіта як протидія кримінальній поведінці і наступній пеналізації у повоєнний час. *Інтеграція вищої юридичної освіти України з європейським освітнім простором – виклики внутрішньої безпеки під час воєнного стану* : матеріали з Міжнародної науково-практичної конференції (Ломжа-Харків, 15 лютого 2023 р.). Ломжа, Вид. MANS w Łomży, 2023. С.188–189. URL : https://mans.edu.pl/fcp/iOEUfZs9BjEkLTgIYIBSe0N_YAVTHwIIOglaTAIABCRvRQMEojBBaHICPXNtSBk6PjIyBV4RBDYnD1cYTk8cOjYCEg/2/public/wydawnictwa/zbior_prac_naukowych_15022023_bw.pdf

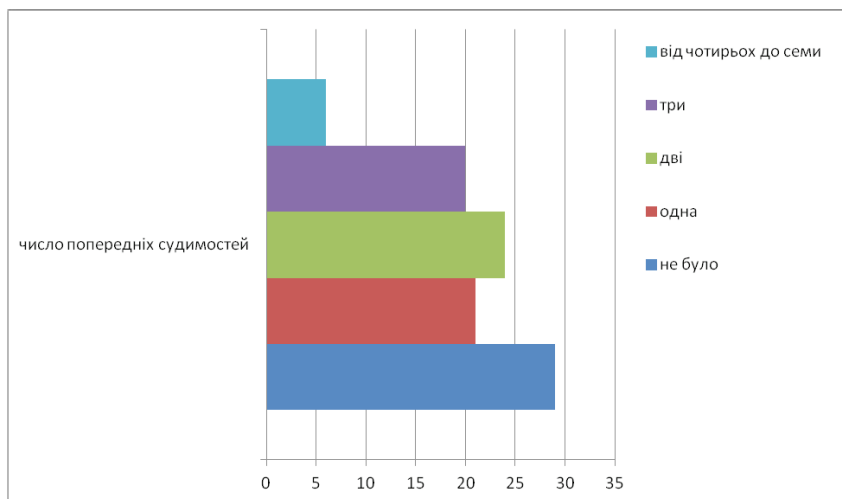
Малюнок 2.2
Освітній рівень засуджених осіб

Малюнок 2.3
Характер злочинів

Через неможливість реалізуватися в соціальному житті у повній мірі, більшість засуджених не має власних сімей. Серед опитаних перебуває у шлюбі всього лише 32% осіб, у «цивільному шлюбі» – 10%, розлучені – 9%. При цьому 44% опитаних мають дітей.

Результати дослідження дають підстави для висновку про наявність зв'язку між рівнем освіти та можливістю задоволення матеріальних потреб. Значна частина засуджених не має й особистої власності – таких виявлено 52%, що також вказує на можливість формування у таких осіб негативного та зневажливого ставлення до здобутків інших громадян, а також відчуття власної неповноцінності.

Малюнок 2.4
Фокус «злочинної кар'єри»

Певною перепоною для отримання необхідного освітнього рівня були й так звані «тюремні університети», які проходили засуджені неодноразово. Перебування в місцях позбавлення волі з молодого віку не дає змоги завершити повноцінний курс навчання й отримати якісний рівень освіти. Таким чином, гіпотетично злочинна «кар'єра» є суттєвою перепоною на шляху підвищення людиною свого освіт-

нього рівня. Так, з числа охоплених анкетуванням засуджених, які відбувають позбавлення волі, 21% має одну попередню судимість; 24% – дві; 20% – три; 6% – від чотирьох до семи судимостей. Засуджені вперше – 29% респондентів.

Серед респондентів 58% раніше відбували покарання в місцях позбавлення волі, а 44% – перебували на обліках органів пробації (або раніше кримінально-виконавчих інспекцій). Тож можемо стверджувати, що у процесі освітньої роботи з цими особами під час попереднього відбування покарання мета залучення їх до активної участі у освітній діяльності досягнута не була.

Малюнок 2.5

Остання теза підтверджується й відповідями за запитання: «Які види освіти або навчання пропонувались вам під час попереднього відбування кримінального покарання?». 42% засуджених обрали варіант «не пропонували нічого»; 28% відзначили, що їм дали можливість закінчити школу; 11% – послалися на отримання професії у професійно-технічному училищі; 6% брали участь у тренінгах, які проводили громадські інституції; 5% навчали, як вирішувати життє-

ві проблеми; 4% – мали можливість поступити до вищого навчального закладу; 4% – самостійно прийняли рішення відмовитись від будь-якого навчання.

Однак, навіть певні позитивні показники щодо наявної освіти (зокрема, незначний відсоток тих, хто взагалі не навчався) не можна однозначно трактувати як свідчення високого освітнього рівня, а значить, і професійно-інтелектуального розвитку засуджених, оскільки він здебільшого має штучний характер.

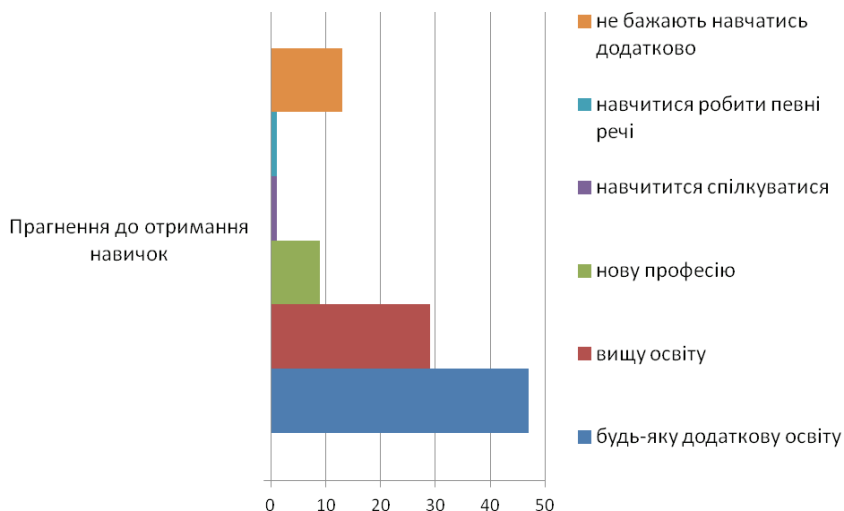
По-перше, цей показник досягається внаслідок обов'язковості включення засуджених до існуючої в установі виконання покарань освітньої системи. По-друге, певні знання хоча й отримуються засудженими в межах програми відповідного освітнього рівня, але їх якість виявляється доволі низькою внаслідок високого ступеню незацікавленості осіб, які навчаються. З цією тезою корелюється й описані нами причини неспроможності та незацікавленості персоналу установ виконання покарань у якісному проведенні освітньої діяльності. По-третє, підвищення освітнього рівня навіть у середовищі злочинців є відбиттям загальної тенденції до зростання рівня освіти, отримання спеціальних знань серед населення країни взагалі і, крім того, відносної легкості отримання середньої і навіть вищої освіти: «зробив внесок – отримав освіту».

Показово, що 38% раніше засуджених та 48% тих, хто вперше відбуває покарання, висловились про бажання отримати будь-яку додаткову освіту; вищу прагнуть набути – 20% та 29% респондентів відповідно; 5% та 9% – стверджують про доцільність навчання ще одній професії або спеціальності; по 2% – відзначили потребу навчитися спілкуватися та робити певні речі. І лише 35% раніше засуджених та 12% тих, хто вперше відбуває покарання не бажають нічому навчатися додатково.

До числа найбільших перепон в реалізації цих прагнень 26% віднесли сам факт перебування в колонії (засуджені зазначали у примітках: «в колонії вчитися неможливо»); 22% не знають, із чого почати; 12% зазначили про власні лінощі; 7% опитаних відмітили відсутність коштів на навчання. Вже вчать 15% засуджених. Не ба-

чать жодних перепон 9% респондентів, 9% вказали, що їм важко відповісти на питання.

Можемо констатувати, на жаль, пропоновані в колоніях види діяльності та додаткової освіти не завжди відповідають бажанням самих засуджених. Так, серед поширених видів освіти засуджені вказали: навчання у професійно-технічному закладі при установі (88%), навчання у школі (64%), закладі вищої освіти (3%) (можна було відмічати декілька варіантів відповідей).

Малюнок 2.6
Міркування мотивуючих стимулів

Проте на питання «Які навички та вміння Ви б хотіли отримати зараз?» засуджені відповіли дещо інше (вони так само мали можливість обрати декілька варіантів відповідей): навчитися психології – 29%; отримати нову професію – 25%; навчитися творчості, щось робити власними руками – 7%; підвищити загальний рівень знань – 13%; навчитися спілкуватися з людьми – 5%; користуватися комп'ютером – 10%; вивчити іноземну мову – 8%; отримати навички розпорядження фінансами – 6%; як почати власну справу та працю-

вати на себе – 11 %; підвищити наявну кваліфікацію – 4 %. Відповіді «нічого не хочу» обрали 12 % респондентів. Тож, вказані результати підтверджують тезу, що затребуваною є саме неформальна освіта, спрямована на здобуття життєво-корисних компетенцій та підвищення загального рівня, але задовольнити цю потребу в період відбування покарання дуже складно (про це написали 44 % засуджених).

Зазначимо тут, що особам старшого віку (від 35 років і старше) в період відбування покарання не пропонують ніяких можливостей стосовно підвищення свого освітнього рівня – на це вказали 68 % таких осіб. У підсумку не стало несподіванкою, що переважно особи саме старшого віку й послалися на небажання приймати участь у будь-якій навчальній діяльності, а також 15 % з них вказали, що їм нові навички та вміння непотрібні. Особи старшого віку ставляться до освіти більш прагматично, намагаючись чітко обрахувати вигоду, яку воно може їм дати. Тому ці особи концентруються саме на отриманні нової професії, що забезпечить їм конкретність на ринку праці.

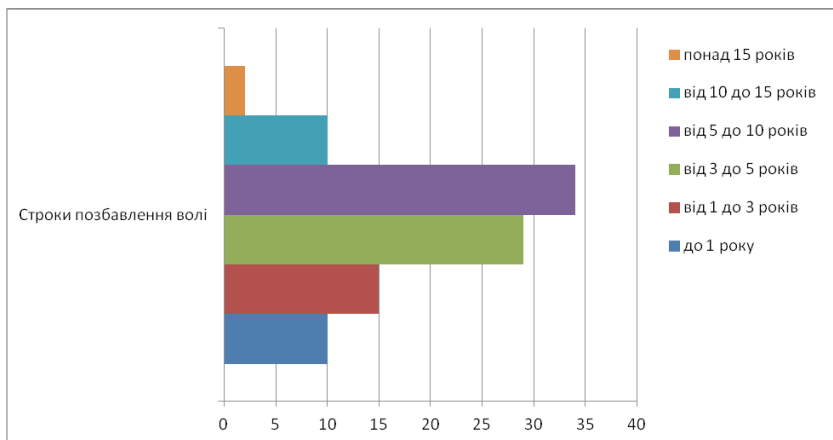
Інколи намагання залучити максимальне число учасників до навчаних у межах колонії форм освіти призводить до абсурдних дій. Приміром, один засуджений вперше, який мав незакінчену вищу освіту, повідомив, що єдиною наданою йому можливістю стало закінчення середньої школи.

Переважна більшість засуджених розуміють залежність якості життя від високого рівня освіченості особистості. Зокрема, 43 % осіб, які узяли участь в анкетуванні, вважають, що нові знання сприятимуть пошуку кращої роботи, ніж була в них раніше; 24 % – послалися на підвищення таким чином цікавості свого життя; 23 % – визнають, що таким чином зможуть налагодити добрі відносини з родинами; 13 % – обрали варіант відповіді «я навчуся краще проводити вільний час»; по 12 % – відмітили, що це допоможе їм краще спілкуватися з людьми та забезпечить більшу зайнятість. Таке ж число (12 %) зазначили, що нові знання та вміння жодним чином їм не допоможуть (була надана можливість обрати декілька варіантів).

Доволі несподіваними стали результати щодо ставлення засуджених до навчання в цілому та читання зокрема. Так, на запитання «Вам подобається вчитися?» були отримані такі відповіді: «так» – 48 %;

«ні» – 24%; «важко визначитись» – 28%; «Ви любите читати?»: «так» – 64%; «ні» – 16%; «важко визначитись» – 20%. У поясненнях до наданих відповідей засуджені зазначали, що невизначеність у ставленні до читання зумовлена, зокрема, й застарілим асортиментом видань у бібліотеці колонії, а також відсутністю вільного часу для читання книг.

Обмежений освітній рівень не дозволяє утримуваним в місцях позбавлення волі особам забезпечувати якісне та законне проведення власного дозвілля. Свій вільний час вони зазвичай проводять так (респонденти мали можливість обрати декілька варіантів відповідей): зустрічі з друзями – 45%; зустрічі з друзями та застілля – 11%; сиджу вдома – 27%; люблю піти у веселу компанію – 31%; читаю – 21%; дивлюсь телевизор – 43%; граю в комп'ютер – 22%; ходжу в кіно – 16%; щось майструю – 18%. Загалом, респонденти показали практичну безініціативність та значну обмеженість у виборі видів діяльності.

Малюнок 2.7

Негативно впливає на ставлення до навчання й термін, протягом якого особа перебувала в місцях позбавлення волі. Серед учасників анкетування загальний строк їх тримання в колонії розподілився так:

до 1 року – 10%; від 1 до 3 років – 15%; від 3 до 5 років – 29%; від 5 до 10 років – 34%; від 10 до 15 років – 10%; понад 15 років – 2%. Тобто, майже половина засуджених відбувають строки позбавлення волі, що перевищують 5 років.

Загальновизнано, що серед іншого тримання особи в ізоляції породжує численні негативні наслідки для особистості, оскільки традиційна в'язниця й атмосфера в ній позбавляє людину власного достоїнства. По суті тюремні норми передбачають постійну слухняність, уміння додержуватися наказів. Покірність і слухняність – це той урок, який покликана дати в'язниця, але найменше цей урок буде потрібен, щоб освоїтися на волі. Особливості психології засуджених насамперед проявляються в певному комплексі психічних станів, які розвиваються в установах виконання покарань. До найбільш типових з них варто віднести: стан очікування змін (перегляду справи, звільнення); стан нетерпіння. І те й інше характеризується підвищеною напруженістю, що іноді призводить до різких зривів у поведінці. Може розвиватися й стан безнадійності, приреченості, що викликає апатію, пасивність у всіх діях. Соціальна ізоляція підсилює пригноблений стан. Він є результатом фрустрації, наслідком повного краху життєвих планів, цілей, катастрофи надій. У засудженого може з'явитися невіра у власні сили, у можливість знову прийти до нормального життя. Зіставляючи факт загострення почуття втрати свободи серед осіб, що відбули понад десять років покарання, і дані вибіркового дослідження про негативні зміни стосовно засуджених до основних засобів виправлення і ресоціалізації можна, на наш погляд, сумніватися в позитивному впливі тривалої ізоляції на поведінку засуджених.

За даними цього дослідження, хоча 60% засуджених мають чіткий план щодо своїх дій після звільнення, велике їх число такого плану не мають (27%) та сумніваються у можливості такого планування (13%) респондентів. Подібними виявились і відповіді на запитання: «Ви вірите в те, що зможете нормально жити на свободі, не порушуючи закону?»: «так» – 58%; «ні» – 15%; «важко відповісти» – 27%.

Наголосимо тут, що позбавлення волі ще більше десоціалізує особу, хоча призначенням установ виконання покарання є аж ніяк не такі цілі. Суттєві зміни в умовах життя в місцях позбавлення волі небез-

печні своїми соціальними наслідками: людина повертається у суспільство часто озлобленою, психічно неврівноваженою. Унаслідок цього створюються асоціальні моделі поведінки і фактично формується прошарок людей, які страждають на соціальну патологію. У зв'язку з цим саме соціалізуючий підхід в освіті (у загальному розумінні соціалізації як процесу засвоєння, активного творчого відтворення й розвитку особистістю громадянського досвіду, норм, цінностей і традицій суспільства) дозволяє знизити негативні наслідки ізоляції, надати освітньому процесу профілактичного та запобіжного характеру та забезпечити особистісне самовизначення засуджених.

Відсутність навичок та десоціалізація засуджених підтверджується й тим, що 51% з них не планує звертатися за допомогою після звільнення; 23% – сподіваються виключно на допомогу рідних; планують відвідати відповідні державні (15%) та громадські інституції (11%). Так само й вчитися після звільнення бажає незначне число засуджених – всього 25%; не визначились з цим – 32%; точно не підуть вчитися – 43%. Можемо констатувати, що об'єктивне значення підвищення освітнього рівня, а також інформація про можливості продовження власної освіти в період відбування покарання засудженим так і не прищеплюється.

Отож, у підсумку можемо зробити висновок, що сучасний стан освіти в місцях позбавлення волі не відповідає у повній мірі міжнародним рекомендаціям з цього питання, не забезпечує потреб засуджених у саморозвитку, а також зосереджений, переважно, на формальній освітній діяльності, що значно обмежує коло залучених до нього осіб. Задля того щоб освіта в місцях позбавлення волі стала значущим умовою підвищення ефективності самовиправлення, одним з ключових засобів виправлення й ресоціалізації таких осіб, повинен використовуватись певний алгоритм цієї діяльності.

І першим кроком у цьому напрямі має стати індивідуалізація освіти засуджених. Для того, щоб місце позбавлення волі мало необхідне навчальне середовище, освіта має орієнтуватися на учня, бути цілісною та гнучкою у задоволенні реальних потреб осіб, що від-

бувають позбавлення волі, як до, так і після звільнення. У зв'язку з цим їй необхідно проводити на основі індивідуальних планів дій, покликаних допомогти їм здобути освіту відповідно до наявних потреб. Важливо, щоб такі плани засновувались на первісній оцінці освітніх потреб індивіда і засуджений пам'ятав, що саме він несе відповідальність за його реалізацію. Інформація, записана в рамках плану також повинна бути доведена до відома відповідних партнерів, в тому числі установи виконання покарань, куди направляється засуджений.

Але, на наш погляд, у місцях позбавлення волі навряд чи доцільно забезпечувати стовідсоткове здобуття засудженими усіх рівнів освіти. Це фактично призводитиме до невиправданої витрати і без того обмежених ресурсів та знижуватиме мотивацію засуджених. Однак мотивувати засуджених до підвищення свого освітнього рівня, проходження навчання того або іншого виду – це один з ключових напрямів роботи з ними, що може забезпечити дійсне виправлення й створити умови для подальшої ресоціалізації таких осіб.

Безумовно, недоцільно створювати заклади освіти у всіх колоніях, однак у цьому разі потреба в отриманні освіти має визнаватися підставою для направлення засудженого до виправної колонії, в якій такий навчальний заклад існує. Тому вважаємо, що під час визначення конкретної виправної установи слід всебічно вивчати потреби засудженого в освіті, обов'язково беручи до уваги й відсутність освіти та бажання до її отримання. Для створення підґрунтя ефективного навчання й доступу засуджених до різноманітних освітніх програм і курсів доцільно забезпечити направлення їх до установ, в якій вони проводяться. Інші запроваджувані засоби повинні забезпечувати, щоб надання освіти та професійної підготовки були адаптовані до потреб людини (зокрема, щодо отримання відповідної інформації, порад та рекомендації щодо освіти), а також заповнювати конкретні прогалини навичок індивіда.

У європейських країнах для вирішення цього питання проводиться широка кампанія щодо консультування засуджених під час розроблення таких індивідуальних планів. В українському законодавстві

визначено навіть термін індивідуальної освітньої траєкторії (пункт 9 статті 1)¹.

Спеціально призначені консультанти з досвіду європейських країн можуть брати участь в роз'ясненні освітніх питань, можливості зайнятості після звільнення, а також здійснювати супровід у налагодженні взаємодії та зв'язків з організаціями, які впроваджують такі програми та надають допомогу засудженим після звільнення.

У результаті засуджені можуть отримати доступ до інформації в галузі освіти і можливості навчання як всередині, так і за межами установи виконання покарань, інформацію про зайнятість і можливості підприємництва; допомогу в пошуку роботи, підготовки резюме і розробці методів інтерв'ю. Ув'язнені самі можуть брати участь в наданні консультацій або наставництва, а наставники, в свою чергу – приймають участь в навчанні і консультуванні керівництва установи².

¹ Закон України Про освіту (2017). *Відомості Верховної Ради*, №38–39, ст.380. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

² O'Brien, R. (2010). The Learning Prison, Royal Society for the encouragement of Arts, Manufactures and Commerce Prison Learning Network. URL : http://www.thersa.org/_data/assets/pdf_file/0006/278925/RSA_The-Learning-Prison-report.pdf

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ І ПРАКТИКА РІШЕНЬ ЄСПЛ У РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ЗАСУДЖЕНИХ НА ОСВІТУ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Розв'язання загальної проблеми забезпечення прав і свобод громадян нерозривно пов'язані з підвищенням якості та ефективності роботи установ виконання покарань, під час якої виникають, змінюються та припиняються різні види кримінально-виконавчих правовідносин. Намагання впровадити в повсякденне життя українського суспільства ліберальні європейські цінності обумовило необхідність модернізації діяльності пенітенціарної системи відповідно до міжнародних стандартів¹. Набувши членства в Раді Європи, Україна взяла на себе низку зобов'язань у сфері реформування чинного законодавства на основі норм та стандартів Ради Європи, перш за все таких, які повинні забезпечити реалізацію прав і свобод людини і громадянина². Одним з ключових напрямів цієї діяльності має стати процес подальшої удосконалення кримінально-виконавчого законодавства та практики його застосування, неухильного дотримання прав і свобод людини. Один із напрямів цих змін має стати вдосконалення механізмів реалізації права засуджених до позбавлення волі на освіту, причому це має відбуватися з урахуванням міжнародних стандартів та існуючих кращих практик.

¹ Богатирьов, І. Г. (2013). Пенітенціарні установи України (теоретико-правове дослідження). Київ: АДПтСУ. С. 95

² Співробітництво України з Радою Європи (б.д.). https://tax.gov.ua/diyalnist-/mijnarodne-/arhiv/integratsiya-ukraini-do-es/spivrobitnytstvo-z-radou_es/chlenstvo-v-radi-evropy/spivrobitnytstvo/

Акцентуємо увагу, що важливо чітко встановити, яке місце серед фундаментальних та інших прав людини та громадянина посідає право на освіту, оскільки від цього залежать і підходи до його можливих обмежень, способів і форм реалізації та забезпечення тощо. При цьому слід зауважити, що хоча проголошення права людини на освіту відбувається на рівні багатьох фундаментальних міжнародних документів, але як зміст, так і межі гарантій цього права в них є різними.

Ключовими з міжнародних актів, в яких згадується право на освіту, є Статут Організації Об'єднаних Націй (1945р.)¹ і Загальна декларація прав людини (1948 р.)². Згідно зі статтею 55 згаданого Статуту ООН зобов'язується сприяти розвитку міжнародних проблем в галузі економічній, соціальній, охорони здоров'я і подібних проблем; міжнародному співробітництву в галузі культури і освіти. Загальна декларація однозначно закріплює право кожної людини на обов'язкову безплатну початкову і загальну освіту, на загальнодоступну технічну та професійну освіту і однаково доступну для всіх вищу освіту на основі здібностей кожного; основні вимоги до освіти – спрямованість її на повний розвиток людської особистості і відношення поваги до її прав та основних свобод (ст. 26 Декларації). Аналогічні положення містяться в Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 року, стаття 13(1) якого визнає право кожної людини на освіту.

Хартія Європейського Союзу про основоположні права³ у ст. 14 містить положення, що кожна людина має право на освіту та доступ до професійної підготовки і підвищення кваліфікації і це право включає можливість безкоштовного отримання обов'язкової освіти. У статті 2 Протоколу № 1 до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплено, що нікому не може

¹ Статут ООН (б.д.). URL : https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf.

² Загальна декларація прав людини (б.д.). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

³ Хартія Європейського Союзу про основоположні права (б.д.). URL : <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/>

бути відмовлено у праві на освіту¹. Лісабонський договір (ст. 18) також передбачає, що кожна людина має право на освіту і повинна мати доступ до професійного і безперервного навчання². Європейська асоціація освіти в тюрмах розуміє тюремну освіту як моральне право, що відповідає основній потребі людини. Оскільки засуджені залишаються громадянами певної країни, а всі громадяни мають право на освіту протягом всього життя для забезпечення їх всебічного розвитку, тому і в'язням має бути запропонована можливість навчатися³.

За визначенням Спеціального доповідача Організації Об'єднаних Націй з права на освіту, освіта для осіб, які перебувають під вартою⁴, має бути гарантована та закріплена в конституційних та/або інших законодавчих актах. Хоча цінність освіти, як правило, визначається за її впливом на рецидивну злочинність, реінтеграцію та працевлаштування, освіта – це набагато більше ніж інструмент для змін. Вона сама по собі є імперативом. Спеціальний доповідач визнав, що освіта у в'язницях повинна враховувати контекст кримінального правосуддя, суспільні вимоги до покарання як засобу стримування і відплати, а також адміністративні пріоритети безпеки та управління ресурсами. Однак ці міркування доволі часто підкреслюють «злочинність» затриманих осіб; спостерігається явне небажання визнати їхню людяність, їхній потенціал та права людини⁵.

¹ European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (б.д.). URL : <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/html/005.htm>

² European Parliament (2007) Charter of Fundamental Human Rights, (б.д.). URL : http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/oj/2007/c_303/c_30320071214en00010016.pdf

³ Costelloe, A., Warner, K. (2008) Beyond Offending Behaviour: The Wider Perspectives of Adult Education and the European Prison Rules. In Wright, R. (Eds.). In the Borderlands: Learning to Teach in Prisons and Alternative Settings, 3rd edition. San Bernardino: California State University. URL : http://www.epea.org/images/kwa/Kevin_Warner_Anne_Costello_Chapter_XII.pdf

⁴ *Примітка: у міжнародних документах перебування під вартою розуміється у широкому сенсі та включає в себе як відбування покарання у виді позбавлення волі, так і попереднє ув'язнення.*

⁵ The right to education of persons in detention: Report of the Special Rapporteur on the right to education, Vernor Muñoz (б.д.). URL : <https://www.ugr.es/~javera/pdf/DB10.pdf>

У ряді зарубіжних джерел міститься опис й альтернативного підходу до окреслення місця та значення права на освіту в загальній системі прав людини. Він базується на твердженні, що право ув'язнених на освіту є правом людини, але не самостійним, оскільки походить і базується воно на праві на людську гідність та повазі до особистості. Привабливість такого підходу полягає в тому, що він не залежить від забезпечення (доказів) результатів корисності освіти, які не можуть бути гарантовані заздалегідь. Разом із цим, прихильниками означених поглядів не наводиться чітких аргументів, за якими саме повага до людської гідності тягне за собою право на освіту¹.

У такому разі можна було б стверджувати, що людська гідність ставиться під загрозу лише через відсутність освіти і засуджений таким чином зазнає катувань чи нелюдського покарання. Проте у міжнародних актах, стандартах і рекомендаціях міститься більшість висновків, що право на освіту все ж таки належить до числа фундаментальних прав людини.

Приміром, ЮНЕСКО наголошує на цьому з підстав, що право на освіту є необхідним для здійснення інших прав людини, а якісна освіта має на меті забезпечити розвиток всебічної людини. Освіта, за визначенням цієї організації, є одним із найпотужніших інструментів у виході соціально ізольованих дітей і дорослих із бідності та в суспільство.

Дані ЮНЕСКО показують, що якби всі дорослі здобули середню освіту, кількість бідних у всьому світі могла б зменшитися більш ніж наполовину. Це також зменшує гендерний розрив між дівчатами та жінками, бо дослідження ООН показало, що кожен рік навчання в школі знижує ймовірність дитячої смертності на 5–10 відсотків. Для цього права людини на працю повинні бути рівні можливості, загальний доступ, а також стандарти якості, що підлягають обов'язковому виконанню та контролюються².

¹ Prisoners' right to education: A philosophical survey (б.д.). URL : <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1160353.pdf>

² Що потрібно знати про право на освіту (б.д.). URL : <https://www.unesco.org/en/articles/what-you-need-know-about-right-education>

Освіта визнається одним з найважливіших пріоритетів у плані динамічного розвитку суспільства. Право на освіту орієнтоване на встановлення цивілізованого, мирного і вільного від дискримінації співжиття. Розглядаючи категорію освіти як одну з найбільш досконалих соціальних інвестицій, ми зазвичай маємо на увазі дітей та молодь загалом, яким необхідно забезпечити рівні можливості в освіті, хоча не слід забувати і про дорослих, яких необхідно мотивувати до навчання впродовж усього життя.

Розглядаючи освіту як потужну інвестицію в розвиток власної особистості і, в свою чергу, характер успішної та економічно потужної держави, де кожен має частку в загальному добробуті країни, першочерговою метою освітньої політики в будь-якій країні є реалізація права на освіту для кожного її громадянина та забезпечення належного рівня освіти для всіх. Ця політика також повинна гарантувати, що громадяни володіють необхідними знаннями, навичками та установками, які відповідають потребам і вимогам ринку праці. Право на освіту є не лише автономним правом людини, але й основоположним інструментом та важливим фактором для реалізації інших прав людини, оскільки права людини є нероздільними, а реалізація одного права розширює можливості для реалізації іншого. Право на освіту є рушійною силою для розкриття людського потенціалу як на індивідуальному, так і на колективному рівні. Освіта дає людям можливість усвідомлено будувати власне майбутнє, бути залученими до реалізації своїх прав та прав інших людей, брати участь у суспільному житті та контролювати дії держави щодо них, у тому числі щодо прав і несправедливостей, які можуть виникати в цих ситуаціях¹.

Подібні підходи до визначення місця і ролі освіти серед прав людини, закріплені й у спеціальних стандартах з прав засуджених. Так, Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо поводження з в'язнями² підкреслюють важливість освіти та про-

¹ The right to education as a fundamental human right (б.д.). URL : https://www.researchgate.net/publication/334581309_The_right_to_education_as_a_fundamental_human_right

² Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо поводження з в'язнями (б.д.). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text

фесійної підготовки для всіх ув'язнених, які можуть отримати від цього користь, і зазначають, що освіта та професійна підготовка у в'язницях повинні бути інтегровані в загальну систему освіти. Наскільки це практично можливо, освіта ув'язнених повинна бути інтегрована в освітню систему країни, щоб після звільнення вони могли безперешкодно продовжити свою освіту без труднощів продовжити свою освіту.

Принцип 28 Зводу принципів захисту всіх осіб, що піддаються затриманню чи ув'язненню в будь-якій формі затриманню чи ув'язненню, був прийнятий у 1988 році Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй (ГА ООН) Резолюцією 43/173, і проголошує: затримана або ув'язнена особа має право отримати в межах наявних ресурсів, якщо з державних джерел, розумну кількість матеріалів освітнього, культурного та інформаційного характеру, за умови дотримання розумних умов для забезпечення матеріалів освітнього, культурного та інформаційного характеру, за умови дотримання розумних умов, що забезпечують безпеку і належний порядок у місці тримання під вартою або ув'язнення.

Не оминув увагою питання освіти і Європейський Суд з прав людини (далі – ЄСПЛ). Приміром, у справі К'ельдсен, Буск Мадсен і Педерсен проти Данії (1976 р.) ЄСПЛ підкреслив важливу роль, яку освіта відіграє в демократичному суспільстві, звернувши увагу на те, що друге речення ст. 2 Протоколу № 1 спрямоване, зокрема, на забезпечення можливості плюралізму в освіті. Ця можливість життєво необхідна для збереження «демократичного суспільства» таким, яким воно представлене в Конвенції. Зважаючи на повноваження сучасної держави, цієї мети треба досягти передусім через державне навчання¹.

Справа Кемпбелл і Казанс проти Сполученого Королівства становить єдиний до сьогодні прецедент, у якому ЄСПЛ констатував порушення права на освіту згідно з першим положенням ст. 2 Протоколу № 1. У цій справі матері заявників скаржились на застосування

¹ Справа К'ельдсен (Kjeldsen), Буск Мадсен (Busk Madsen) і Педерсен (Pedersen) проти Данії: неофіційний переклад. (б.д.). URL : <http://zakony.com.ua/1991-god-/60675-sprava-keldsen-kjeldsen-busk-madsen-busk-madsen-ta-pedersen-pedersen-proti-daniji>.

тілесних покарань як дисциплінарного заходу в державних школах Шотландії, які відвідували їхні діти. Друга заявниця стверджувала, що виключення її сина зі школи порушило право на освіту, яке гарантується в першому реченні цієї статті. ЄСПЛ дійшов висновку, що порушення мало місце в обох справах. І хоча ця справа не стосувалась прямо питань освіти в місцях позбавлення волі, важливим є висновок ЄСПЛ про те, що право на освіту, яке гарантується в першому реченні статті 2 Протоколу № 1 за своїм характером потребує врегулювання з боку держави, але таке врегулювання ніколи не повинно наносити шкоду змісту цього права чи суперечити іншим правам, що проголошені у Конвенції або протоколах до неї¹.

ЄСПЛ розглянув також кілька заяв з приводу того, що конкретна політика або практика держави становили *de facto* порушення права на освіту. Усі ці заяви були відхилені. У справі щодо окремих аспектів регламентування використання мов у навчальному процесі в Бельгії (Бельгійська мовна справа, 1968 р.) заявники – франкомовні бельгійці, що проживали у фламандській частині Бельгії, скаржилися на те, що відмова бельгійського уряду надавати їхнім дітям освіти французькою мовою, порушувала їхні права згідно зі ст. 2 Протоколу № 1. У цьому зв'язку Суд визначив зміст і сферу застосування статті таким чином: негативне формулювання у Протоколі права на освіту вказує на те, що Договірні Сторони (держави – учасники Конвенції) не визнають такого права на освіту, яке вимагає від них організовувати за рахунок держави або фінансувати освіту будь-якого типу чи рівня. Усі держави-члени РЄ мають загальну і офіційну систему освіти. Тому йдеться зовсім не про те, щоб зобов'язати державу створити таку систему, а лише про те, щоб гарантувати особам, які перебувають в межах юрисдикції Договірних Сторін, право на користування тими засобами отримання освіти, які існують на даний момент. Перше речення статті 2 Протоколу гарантує, відповідно, право на доступ до навчальних закладів, що існують у даний час, але такий доступ є тільки частиною права на освіту.

¹ Гом'єн, Д. (2000). Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини. Львів: Кальварія. С. 118–121.

Наголосимо тут, для того, щоб «право на освіту» було реалізоване, потрібно також, щоб особа, яка користується цим правом, мала можливість отримувати користь з такої освіти, тобто йдеться про право отримувати, відповідно до діючих у кожній державі правил, офіційне визнання – у тій чи іншій формі – здобутої освіти¹. Тобто, фактично мова йде не про просте існування формальних інститутів, а про доступ громадян до них. Ця теза є актуальною саме для засуджених, які перебувають в умовах ізоляції.

Взагалі, підвалини підходу до визначення порушення права на освіту склалися у Європейському суді з прав людини вже достатньо давно. За твердженням фахівців, є одне рішення Європейського суду (на той час ще Комісії) з прав людини, доступне тільки французькою, яке й до сьогодні на озброєнні суду. У ньому (п. 4) зазначається, що держава не має позитивного обов'язку забезпечувати засуджених освітою, наприклад організовувати спеціально під якогось засудженого певний курс. Але держава має обов'язок забезпечувати доступ, якщо така освіта передбачена².

Не так давно Європейський суд прийняв рішення (справа *Velvo Veleв* проти Болгарії), в якому встановив порушення у зв'язку із відмовою в'язнев в здобутті освіти, але все ж підтримав свою позицію, що в держави немає такого обов'язку. З огляду на це рішення, можна стверджувати, що порушення Конвенції має місце, якщо відсутні чіткі підстави/норми для позбавлення засуджених права на освіту щодо допуску чи не допуску до навчання у заклади вищої освіти засуджених. По-друге, суд визначає, якщо раніше таке навчання не було доступне, то держава не має позитивного обов'язку створювати умови для навчання у ВНЗ (наприклад, дистанційні курси)³.

¹ Мацкевич, М. М. (2012). Право на освіту як конституційне культурне право: практика Європейського суду з прав людини. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2. С. 32, 33.

² Освіта для довільно ув'язнених: доступ обмежено (назва з екрану). (б.д.). URL : http://cripo.info/print.php?sect_id=1&aid=181100.

³ Вельо Велев проти Болгарії: постанова від 27 травня 2014 р., винесено IV Секцією; *Velvo Veleв v. Bulgaria*, № 1603/07. (2014). Європейський Суд з прав людини. *Бюлетень Європейського суду з прав людей*, № 9. С. 19–20.

Питань освіти в період відбування покарання, хоча й у загальних рисах, торкається значне число спеціальних міжнародних стандартів, основними з яких є Мінімальні стандартні правила поведінки з ув'язненими (*далі – МСП*) та Європейські в'язничні правила.

Переглянутий текст МСП (Правила Мандели) був прийнятий та рекомендований для затвердження Економічній і Соціальній Раді ООН 18–22 травня 2015 р. Комісією з попередження злочинності та кримінального судочинства на 24 засіданні у Відні. Окремий розділ Правил містить положення щодо освіти засуджених – «Освіта і відпочинок» (статті 104–105), в яких закріплено:

1) В'язням, що здатні мати з цього користь, слід забезпечувати можливість подальшої освіти, включно з релігійним вихованням у країнах, де таке допускається. Навчання неграмотних і молоді слід вважати обов'язковим, і органи тюремного управління повинні звертати на це особливу увагу.

2) Навчання в'язнів слід, наскільки це можливо, пов'язувати з діючою в країні системою освіти, з тим, щоб звільнені в'язні могли вчитися далі без ускладнень.

Тобто, пропонується, по-перше, забезпечувати можливість подальшої освіти не всім засудженим, а лише тим, для яких це буде дійсно корисно. По-друге, зв'язок освіти засуджених із загальною системою освіти не вказує прямо на те, що навчання в колоніях повинні здійснювати саме цивільні навчальні заклади, мова йде лише про те, що після проведеного навчання в установі особи повинні мати можливість на цій підставі вчитися далі.

Європейські в'язничні правила (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць) передбачають подібні положення, хоча і в дещо розширеному виді. Так, в цьому акті визначено, що кожна пенітенціарна установа мусить прагнути надати всім ув'язненим доступ до освітніх програм, які повинні бути максимально всебічними та відповідати індивідуальним потребам ув'язнених та їхнім прагненням. Пріоритет треба приділяти ув'язненим, які не вміють читати, писати та рахувати, а також ув'язненим, які відчувають брак базової освіти або професійної підготовки. Особливу увагу варто звертати на освіту молодих ув'язнених, а також ув'язнених з особли-

вими потребами. За внутрішнім режимом статус освіти мусить бути не нижче, ніж статус праці, і ув'язнені не повинні піддаватися утискам у фінансовому плані або інакше через участь в освітніх програмах.

Кожна установа повинна мати бібліотеку для користування усіма ув'язненими, відповідним чином укомплектовану різноманітними популярними та навчальними матеріалами, книгами та іншими інформаційними ресурсами. По можливості, роботу бібліотек пенітенціарних установ треба організовувати у координації з місцевими бібліотечними службами. Наскільки це можливо зробити, освіта ув'язнених повинна: а) бути інтегрована до загальнонаціональної системи освіти та професійного навчання з тим, аби після звільнення вони могли без перешкод продовжити своє навчання та професійну підготовку; б) відбуватися під егідою зовнішніх навчальних закладів¹.

Спеціальним документом, який стосується питань освіти засуджених, є Рекомендація № R (89) 12 Комітету Міністрів РЄ державам-членам РЄ про освіту в тюрмах (13 жовтня 1989 року). В цьому акті Комітет міністрів РЄ визнає, що право на освіту є одним з основних прав, а сама освіта відіграє вагомe значення у розвитку особистості і суспільства. Додатковим аргументом на користь тези про доцільність освіти засуджених є її визначення як засобу пом'якшення режиму і поліпшення умов утримання під вартою, а також те, що освіта у в'язницях є важливим засобом полегшення повернення ув'язнених у суспільство. При цьому констатується, що в практичному застосуванні деяких прав або заходів, у відповідності з наступними рекомендаціями, можуть бути виправдані відмінності між засудженими та особами, що знаходяться під вартою.

У підсумку урядам держав – членів Ради Європи рекомендується здійснювати політику, що визнає наступне: 1) всі ув'язнені повинні мати можливість отримати світу, що передбачає загальноосвітні дисципліни, професійно-технічну освіту, творчу та культурну діяльність, фізичну підготовку і заняття спортом, соціальну просвіта та користу-

¹ Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць). (2006). URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032.

вання бібліотекою; 2) освіта ув'язнених повинна бути подібною з освітою, яку отримують представники подібних вікових груп поза місцями позбавлення волі, а коло можливостей ув'язнених у навчанні повинно бути якомога ширшим.

За встановленими Рекомендацією № R (89) 12 правилами, освіта у в'язницях має здійснюватися всебічно і з урахуванням соціального, економічного і культурного рівня особи. При цьому всі працівники адміністрації тюремної системи і керівництво в'язниць повинні якомога більше сприяти освіті, а статус освіти в тюремному режимі не повинен бути нижче статусу праці, і ув'язнені, беручи участь в освітніх заходах, не повинні нести фінансових чи інших втрат. Слід докладати всіх зусиль до того, щоб підтримувати бажання ув'язнених активно брати участь у всіх видах освітньої роботи: мають бути забезпечені розвиваючі програми, щоб гарантувати особам, які здійснюють освітній процес у в'язницях, оволодіння відповідними методами освітньої роботи з дорослими.

Особливу увагу слід приділити ув'язненим, у яких виникають найбільші труднощі, особливо тим, хто не володіє читанням і писанням в достатній мірі. Професійно-технічна освіта повинна мати на меті більш широкий розвиток особистості і, крім того, відповідати тенденціям на ринку праці. В'язні повинні мати безпосередній доступ до добре укомплектованої бібліотеки не рідше, ніж раз на тиждень. Слід особливо відзначати і заохочувати заняття ув'язнених фізичною підготовкою і спортом та відводити належне місце творчій та культурній діяльності, оскільки в такій діяльності закладені особливі можливості розвитку і самовираження ув'язнених. У соціальне просвітництво повинні входити практичні елементи, що дозволяють ув'язненим організувати своє повсякденне життя у в'язниці з метою полегшення повернення в суспільство.

По можливості слід дозволяти ув'язненим брати участь у освітньому процесі, що здійснюється за межами в'язниці, а якщо освіта має здійснюватися у в'язниці, слід якомога більше залучати до неї осіб ззовні. Необхідно вживати заходів до того, щоб надати ув'язненим можливість продовжити освіту після звільнення, тому доцільно за-

безпечити засоби, обладнання і викладацький склад, необхідні для того, щоб дати в'язням можливість отримати відповідну освіту¹.

На підставі наведених документів країни Європейського Союзу намагаються створити доволі одноманітні системи освіти засуджених в тюрмах, при цьому ідентичними є й існуючі проблеми. За визначенням експертів, освіта та навчання можуть забезпечуватись на різних платформах, і в'язниці є одною з них. Тюрми формують дуже специфічне середовище навчання з різними проблемами, і саме у цьому є відмінність від основного навчального сектору. По-перше, у більшості європейських країн освіта відбувається в заповнених на 105% установах. По-друге, тюремне населення стає все більш різноманітним. Приміром, в таких країнах, як Греція та Бельгія більше 40% ув'язнених іноземного походження. Тим не менше, незважаючи на ці проблеми, є докази того, що інвестування в тюремну освіту є доцільними, бо мають значну віддачу.

Контекстно питанню, що досліджується, зазначимо тут, що установка виконання покарань часто визнається дзеркалом, де у концентрованому виді відбиваються усі процеси, властиві вільним громадам. Питання освіченості в країнах ЄС є нині проблемним.

За офіційними даними Єврокомісії, 70 мільйонам європейців не вистачає базових знань, у них виникають проблеми з читанням, письмом і рахуванням, а рівень комп'ютерної грамотності ще нижчий. Тому Брюссель схвалив нову програму поліпшення навиків Skills Agenda for Europe. Вона рекомендує країнам ЄС активізувати навчання дорослих, щоб довести комп'ютерні навички населення як мінімум до рівня закінчення середньої школи. Немає освіти – немає роботи: для Євросоюзу, де 23 млн. чоловік або 10% дорослого населення – офіційні безробітні – проблема серйозна. Друге питання – якість робочих місць. Економічна криза в Європі, схоже, співпала з цифровою революцією – в результаті ринок праці втратив, за різними даними, від 5 до 10 млн. робочих місць. При цьому, як показують дослі-

¹ Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць). (2006). URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032.

дження Єврокомісії, 40% працедавців говорять, що не можуть знайти людей, які володіють потрібними навиками, щоб закрити вакансію¹.

Ситуація з освітою в тюрмах є ще більш загрозливою, бо до них потрапляють ще менш освічені люди. Але, незважаючи на визнання такої важливої ролі освіти, сучасний стан її якості та ефективності в європейських в'язницях є доволі суперечливим. Так, серед загального числа засуджених в країнах – членах ЄС значним є число низько кваліфікованих європейців. І хоча немає точних даних про кваліфікаційні рівні ув'язнених, було підраховано, що тільки 3–5% з них мають вищу освіту, а в більшості країн існує високий показник щодо засуджених, які навіть не закінчили середню школу. Низький рівень кваліфікації негативно впливає на перспективи працевлаштування ув'язнених після звільнення, що визнається одним із ключових факторів вчинення рецидиву злочинів. Таким чином, забезпечення отримання базових навичок освіти (зокрема, й професійної підготовки) в тюрмах відіграє важливу роль в процесі реінтеграції ув'язнених.

Водночас Європейські в'язничні правила вказують на важливість забезпечення можливостей для отримання освіти, що відповідає потребам окремих в'язнів. Це включає в себе, поміж іншим, освіту та професійну підготовку і для тих, хто вже має освіту певного рівня².

Незважаючи на потенційні вигоди від освіти і професійної підготовки для ув'язнених, таких, як поліпшення їх працевлаштування, соціальної інтеграції та реінтеграції в суспільство, вони, як правило, показують низьку активність щодо участі в процесі навчання. Нещодавнє опитування, проведене експертами Ради Європи, показало великий розрив між навчанням дорослих у вільному суспільстві та в тюрмах. У більшості країн (15 з 20, в тому числі Австрія, Бельгія, Угорщина, Кіпр, Фінляндія, Нідерланди, Греція, Польща, Словаччина, Сполучене Королівство) менше чверті ув'язнених беруть участь

¹ Нові правила вступу до вузів: 8 головних нововведень 2016 року. (2016). URL : http://zib.com.ua/ua/124328-novi_pravila_vstupu_do_vuziv_8_golovnih_novovveden_2016_roku.html.

² Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць). (2006). URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032.

в освіті та навчанні. Винятком є лише Німеччина, де від половини до трьох чвертей засуджених залучаються до цих видів діяльності¹.

Уряди країн-членів ЄС застосовують різні способи підвищення привабливості, якості та ефективності освіти і навчання у в'язницях. Вони включають в себе розширення співпраці всередині в'язниці між різними суб'єктами, а також між в'язницями і місцевими громадами для того, щоб гарантувати, що освіта і навчання в тюрмах підтримується і може продовжитися після звільнення. Необхідно запроваджувати інноваційні методи навчання, які ставлять акцент на тому, щоб учень спирався на власні знання і досвід. Це може включати в себе використання заочного та дистанційного навчання, що не тільки розширює можливості для навчання, а й гарантує, що навчання може тривати навіть в ситуації, коли в'язень змінює в'язницю. Використання інноваційних методів навчання вимагає кваліфікованих викладачів і інструкторів з гарними навичками педагогічної роботи і добрим розумінням вимог і обмежень освіти в місцях позбавлення волі. Це висуває на перший план важливість як первинного, так і подальшого інструктажу й підвищення кваліфікації тюремних вихователів.

Однак ув'язнені доволі часто стикаються зі значними бар'єрами в доступі до їх права на освіту. Огляд зарубіжної літератури доводить, що серед зацікавлених сторін у цьому питанні існує фундаментальна дихотомія: одні фахівці стоять на позиції, що освіта у в'язниці зменшує шкоду², інші доводять, що функції освіти полягають у підвищенні майстерності та спроможності знайти роботу після звільнення³. Через таку подвійність у підходах до визначення цілей і завдань освіти в період відбування покарання, практика освіти в тюрмі в кожній європейській країні базується на різних стадіях цього процесу, тому що кожна країна обирає найпривабливіші для неї підходи у межах цих завдань.

¹ Prison education and training in Europe. (б.д.). URL : http://ec.europa.eu/education/library/study/2013/prison_en.pdf.

² Behan, C. (б.д.). Learning to Escape: Prison Education, Rehabilitation and the Potential for Transformation. URL : <https://jper.uib.no/jper/article/view/594/615>.

³ Schuller, T. (б.д.). Crime and Lifelong Learning – Prisoners' Education Trust. URL : <http://www.prisonerseducation.org.uk/resources/crime-and-lifelong-learning-inquiry-into-the-future-of-lifelong-learning-thematic-paper-5>.

Приміром, у Сполученому Королівстві головним завданням тюремної освіти визнається зменшення рецидиву, але водночас, вона має показати ув'язненим як і що слід правильно робити в їх житті¹. Уряд Норвегії визнає свої зобов'язання щодо забезпечення освіти та професійної підготовки для ув'язнених в якості фундаментальних людських прав². Зокрема, посадовці цієї країни зазначають, що Норвегія має зобов'язання за міжнародним правом відносно права на освіту, закріпленого в статті 2 Першого протоколу Європейської конвенції про права та основоположні свободи людини. Право на освіту більш детально розглядається в статті 13 Міжнародного пакту ООН про економічні, соціальні і культурні права, у статті 28 Конвенції ООН про права дитини. Норвегія вважає освіту і підготовку ключовим фактором у запобіганні рецидивів, тому забезпечення освіти та професійної підготовки в тюрмах – це хороша соціальна інвестиція. Але Норвегія дотепер так і не вирішила фундаментальної проблеми, піднятої в літературі: чи слід освіту у в'язницях обмежувати виключно традиційними формами навчання, чи його мета полягає в тому, щоб придбати навички (таким чином, освіта має охоплювати набагато ширше і більш неформальне коло заходів). Також дебати точаться відносно питання про добровільність або обов'язковість освітніх заходів.

На перший погляд, обов'язковість освіти повинна бути більш ефективною, однак, водночас, це може негативно впливати на мотивацію ув'язнених, які часто мають негативний досвід формальної освіти³. Крім того, добровільність є фундаментальним принципом і основною передумовою освіти дорослої людини, що відрізняє її від інших освітніх парадигм.

¹ House of Commons Education and Skills Committee Prison Education, Seventh Report of Session 2004–05. (2005). URL : <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200405/cmselect/cmgeduski/114/11403.htm>.

² Norwegian Ministry of Education and Research (2005) Education and Training in the Correctional Services «Another Spring». URL : [http://www.epea.org/images/pdf/AnotherSpring\(Norway\).pdf](http://www.epea.org/images/pdf/AnotherSpring(Norway).pdf).

³ Sims, C. (2008). Education and Training in Prisons, City and Guilds. URL : <http://www.skillsdevelopment.org.uk/pdf/Education%20and%20training%20in%20prisons%2009.10.22.pdf>.

Освіта в період відбування покарання у виді позбавлення волі має тісний зв'язок з динамічною безпекою таких установ. Термін «динамічна безпека» використовується для позначення подвійного мандата в'язниці, тобто каральної та водночас реабілітаційної функції. Я. Данбар, який вперше використав цей термін, підкреслює важливість трьох ключових принципів в управлінні безпечною і надійною в'язницею, що досягає своїх мети. До них відносяться: індивідуальні програми, структурована діяльність і хороші відносини між засудженими та персоналом¹.

Позитивна роль освіти в тюрмах в режимі динамічної безпеки і важливість створення такого середовища, що сприяє навчанню, визнаються значним числом фахівців. В. Муньос, приміром, вказує, що освіта є ключовим фактором при побудові позитивного середовища для затриманих і ув'язнених, яке дає позитивні зміни і людського потенціалу². К. Уорнер передбачає, що оскільки в'язниця згубно впливає на індивіда, тому важливо зменшити ці негативні наслідки, чого можна досягнути через освіту³. Тобто, окремі вчені розглядають освіту як певну противагу каральному впливу, як частину реабілітаційної ролі позбавлення волі, допомоги їх успішної реінтеграції в суспільство після звільнення. Тому незалежно від різних точок зору, існує широко поширене розуміння того, що освіта відіграє позитивну і велику роль.

Безсумнівно, різні думки щодо мети освіти лежать в основі різних форм (моделей) освіти в тюрмах. Зокрема, В. Муньос описує три моделі з умовними назвами: «медична», «когнітивний дефіцит» і «опортуністична», покладаючи в основу поділу певний підхід до окремих ув'язнених. Медична модель фокусується на «лікуванні»

¹ Braggins, J., Talbot, J. (б.д.). Wings of Learning; the role of the prison officer in supporting prisoner education. Centre for Crime and Justice Studies. URL : http://www.esmeefairbairn.org.uk/pdf/wings_of_learning.pdf

² Muñoz, V. (2009). The Right to education of persons in detention, Report of the special rapporteur on the right to education. Human Rights Council URL : http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/11session/A_HRC.11.8_en.pdf.

³ Warner, K. A. (2008). European Perspective on Nordic prison systems and prison education. URL : http://www.epea.org/images/kwa/A_European_Perspective_on_Nordic_prison_systems_and_prison_education.pdf

через освіту психологічних недоліків злочинця; модель когнітивної недостатності полягає у сприянні моральному розвитку засудженого; опортуністична модель скеровується на навчання для успішної зайнятості. Ці моделі і освітні системи, які розробляються в результаті їх реалізації, мають певні позитивні ознаки, однак В. Муньос критикує той факт, що вони не спрямовуються на формування людської гідності. Через це названий вчений передбачає, що оскільки людська гідність має бути головною турботою освіти в місцях позбавлення волі, то вона повинна бути направлена на повний розвиток людини, що вимагає, поміж іншим, доступ ув'язнених до формальної і неформальної освіти, програм навчання грамоті, базової освіти, професійної підготовки, творчих, релігійних та культурних заходів, фізичного виховання і спорту, соціальної освіти, вищої освіти та бібліотек¹.

Деякі вчені виділяють п'ять моделей освіти в установах виконання покарань, які орієнтуються більше на виправний заклад, як організацію, та пов'язану з нею інфраструктурою для підтримки освіти. До них відносяться:

1. «Експортна модель», в якій загальнодержавні органи освіти несуть відповідальність за зміст, організацію і фінансування освіти в тюрмах. Окремого законодавство з питань освіти для ув'язнених не існує, вони мають доступ до того ж спектру освітніх послуг, що і інші громадяни.

2. «Модель самозабезпечення», де надання освітніх послуг для ув'язнених регулюється спеціальними законами та саме установам виконання покарань чи органам пробації довірено цю діяльність. Але навіть за такого підходу в'язні, наскільки це можливо, повинні мати доступ до тих же освітніх варіантів, як і інші громадяни місцевого співтовариства. У цій моделі освіти забезпечується нагляд Національного агентства з освіти.

3. «Модель імпорту», де навчання засуджених забезпечується загальною системою освіти, проте органи Міністерства юстиції в кож-

¹ Muñoz, V. (2009). The Right to education of persons in detention, Report of the special rapporteur on the right to education. Human Rights Council URL : http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/11session/A_HRC.11.8_en.pdf

ному окрузі несуть відповідальність, включаючи й фінансову, за цей напрям роботи. Тут також немає відмінностей між освітою на свободі та у в'язниці. В принципі, одні і ті ж курси пропонуються в тюрмах та у спільноті, і викладачі мають однакові рівні компетенції.

4. «Типовий договір», за якою ув'язнені мають доступ до тих же освітніх варіантів, що й інші члени суспільства, проте навчання регулюється законами і постановами, які застосовуються до виправної системи. Тюрма і служба пробачії несуть за організацію цієї діяльності загальну і фінансову відповідальність. Добра співпраця між в'язнями, пробачією та органами освіти потрібна для підтримання рівності можливостей.

5. «Комбінована модель», що на законодавчому рівні не розрізняє освіту в тюрмі від іншої освіти. Водночас, ця модель вимагає додержання національних керівних принципів навчання в'язнів, як в системі державної школи, так і виправних установах. Дві паралельні організації (освітні та виправні) повинні розділяти як загальну, так і фінансову відповідальність.

У Норвегії та деяких інших європейських країнах (наприклад, таких, як Ісландія, Ірландія, Естонія) використовується «модель імпорту», тоді, як в Данії та інших європейських країнах більш поширеною є «модель самозабезпечення». Це дві найбільш поширені моделі. «Модель імпорту» є більш надійною з точки зору бюджетних асигнувань, оскільки легше виділяти кошти та контролювати їх витрати, коли Міністерство юстиції відповідає за освіту в тюрмі, і ця модель також ґрунтується на принципі нормалізації¹.

Тобто, використовувана модель освіти залежить від політики, економіки та культури країни, а також розміру і складу тюремного населення. У північних країнах ув'язнені розглядаються як звичайні громадяни, особливо органами керівництва системами виконання покарань. Такий позитивний погляд заохочує гідне поводження у в'язниці та призводить до більш успішних результатів реінтеграції. Однак в ряді інших країн реабілітаційні програми зосереджені на зло-

¹ Langelid, T., Mäki, M., Raundrup, K., Svensson, S. (2009). Nordic Prison Education, A Lifelong Learning Perspective. URL : <http://www.norden.org/is/utgafa/utgefidefni/2009-536>.

чині і особистості як правопорушника, що має негативний вплив на процес реабілітації.

При цьому, як витікає з попередніх досліджень, в європейських країнах застосовується доволі розгалужена система заохочення засуджених до освіти, елементи якої можна адаптувати до національного законодавства. Зокрема:

- обов'язкове навчання особи, позбавленої волі, якщо у неї немає освіти, згідно з вироком суду (Норвегія);
- спеціалізація виправного закладу у забезпеченні засудженим певного рівня освіти (Німеччина);
- облік при розподілі засуджених по установах та блоках залежно від освітнього рівня та придатності засудженого для освоєння нових освітніх програм (Данія);
- звільнення від роботи осіб, що виявляють інтерес до навчання, та їх матеріальне стимулювання у вигляді виплати спеціальної грошової допомоги (Норвегія, Фінляндія);
- поділ освітніх програм на модулі з метою планування процесу навчання в установі і після звільнення (Фінляндія);
- індивідуальна програма навчання з урахуванням визначених потреб і строку покарання, яка може продовжуватися після того, як ув'язнений звільниться (Швеція);
- навчальні програми, адаптовані для навчання в камерній системі (Сполучене Королівство);
- можливість навчання в певних установах (тюрмах відкритого типу) за межами тюрем (Німеччина);
- можливість надання короткострокової відпустки з правом виходу за межі в'язниці для складання іспитів, якщо вони не можуть бути прийняті в приміщенні тюрми (Франція);
- переважне право на переведення на полегшені умови утримання (Сполучене Королівство);
- переведення ув'язненого з однієї виправної установи в іншу, щоб він мав можливість отримати певну професію (Сполучене Королівство) тощо.

Таким чином, зміна освітніх підходів в місцях позбавлення волі, поміж економічними чинниками, залежить і від загального підходу

до засудженого, мети роботи з ним в період відбування покарання. Поряд із цим, заохочувальні підходи залучення засуджених до освіти переважають над примусовими (за винятком отримання базового освітнього рівня).

Необхідно відзначити, що загальні підходи до організації освіти засуджених є типовими не лише для країн-членів Ради Європи. Прикладом, у США, відомих найбільшою чисельністю засуджених у світі, після різноманітних спроб зменшити рецидивну злочинність визнано, що освіта є одним із найважливіших чинників, які зменшують число випадків рецидиву. Фахівці констатують, що кожен долар, витрачений на освіту, дає 4–5 доларів економії на майбутнє попередження рецидиву, і що 10% збільшення осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах або школі, призводить до зменшення на 9% позбавлених волі. У тюрмах США ув'язненим доступні різноманітні види освітніх програм: можна отримати сертифікат про проходження навчальних курсів чи диплом про закінчення середньої школи; залучитися до системи безперервної освіти для дорослих; здобути ступінь бакалавра; закінчити курси профорієнтації та планування кар'єри; отримати вищу освіту; залучитися до релігійно орієнтованих програм, а також вивчення Біблії як на безоплатній, так і оплатній основі; пройти навчання у інших різноманітних програмах¹. Інформація про такі програми та можливості ув'язнених зібрана на спеціальному сайті з відкритим доступом, в тому числі й у межах в'язниці²: prisoneducation.com.

Доступ до освіти для засуджених забезпечується через надання федеральних грантів (за останніми даними їх змогли отримати 12 000 засуджених з 141 виправних закладів, які навчаються за освітніми програмами 67 коледжів і університетів), також мільйонні гранти присуджуються неурядовим організаціям, що навчають засуджених в інших формах (прикладом, близько 31 мільйона доларів отримає програми дизайну для молодих засуджених, а 21 мільйон доларів надано організації, що обслуговує осіб у районах з високим рівнем

¹ Programs for Prisoners Correspondence. (б.д.). URL : <http://www.prisoneducation.com/correspondence-programs/>.

² Federal Criminal Defense Services (2023). URL : <https://federalcriminaldefenseattorney.com/>

бідності та злочинності. Ще 5 мільйонів доларів спрямовано до спеціалізованих центрів, які працюють всередині виправних установ, для надання допомоги засудженим, які звільняються¹. Основний наголос в освіті засуджених робиться як раз на набутті ними практичних навичок й необхідних знань для покращення якості свого життя як у в'язниці, так і після звільнення. Доволі широко поширене дистанційне опанування різних форм освіти, а усю необхідну інформацію засуджений може знайти на спеціальному офіційному сайті.

Інформація про середню освіту. Більшість (70%) американських ув'язнених не закінчили середню школу, що є обов'язковим для подальшого отримання вищої освіти. Ув'язнені, які не мають диплому середньої школи, зобов'язані брати участь у спеціальних навчальних курсах (GED) в Департаменті освіти своєї в'язниці. Відмова від цього визнається порушенням і тягне відповідальність, при цьому існує черга на проходження курсів. Усі особи, що надходять до в'язниці, проходять тестування для визначення рівня знань та академічних здібностей, а також записуються до черги. Після завершення цієї процедури, ув'язнені розподіляються на класи відповідно до наявної бази знань, і проходять навчання, що полягає в оволодінні читанням, розумінням прочитаного, писанням та арифметичними навичками. На курсах також надається можливість вивчити англійську мову як другу та задовольнити багато інших особливих освітніх потреб. Сертифікат навчальних курсів (GED) не є офіційним дипломом про закінчення середньої школи, натомість успішне складання іспитів дає можливість вступити на навчання до учбового закладу іншого рівня.

Ув'язнені також мають можливість отримати диплом про середню освіту через листування поштою (своєрідна дистанційна форма навчання – *прим. автора*), але при цьому вони повинні використовувати свої власні ресурси. Хоча, як було зазначено, сертифікат навчальних курсів (GED) надає формальне право на вступ до вищого навчального закладу, такі засуджені ставляться у доволі не вигідне становище

¹ House Pledges to Invest Millions in Prison Reform [http. \(б.д.\). URL : www.prisoneducation.com/prison-education-news/white-house-pledges-to-invest-millions-in-prison-reform](http://www.prisoneducation.com/prison-education-news/white-house-pledges-to-invest-millions-in-prison-reform).

порівняно з іншими, оскільки ці курси не повністю охоплюють предмети, що вивчаються в звичайній середній школі. Тому засудженим рекомендується, наскільки це можливо, прагнути до отримання офіційного диплому середньої школи через кореспондентську програму або вступати на підготовчі курси коледжів, щоб краще підготувати їх до більш високих рівнів освіти. Навчання у середній школі ув'язнених через пошту в середньому займає близько року і вважається закінченим після успішного написання курсової роботи.

Є три фактори, які рекомендується враховувати при виборі середньої школи для навчання:

1. Акредитація програми: кореспондентські програми середньої школи повинні бути акредитовані на регіональному рівні. Ті ж регіональні органи з акредитації, які акредитувати коледжі й університети, також акредитують програми середньої школи, це просто інша гілка агентства. Це не тільки гарантує якість програми, але і забезпечує, що отриманий освітній рівень буде прийнятий коледжами та університетами, якщо студент вирішує продовжити навчання.

2. Курсова робота повинна бути такою, щоб її завершення могло відбутися в період перебування у в'язниці, а всі курси можна було б завершити через листування поштою США. Це включає в себе навчальні завдання, іспити очного відділом освіти в місцях позбавлення волі студента, а також будь-які практичні завдань повинні або бути скасовані або є такими, які можливо завершити в тюремному середовищі.

3. Програма повинна завершуватись видачею офіційного диплому, який визнається іншими навчальними закладами для продовження освіти. Нині наявні й інші програми – розроблені, щоб підвищити обізнаність або прискорити дослідження для старшокласників, за підсумками яких диплом не видається. Такі програми є недоцільними для ув'язнених, вони мають звертатися лише до тих програм середньої освіти, реалізація яких призводить до отримання офіційного диплому. Також існують спеціальні можливості для людей з інвалідністю: існує доступ до спеціальних шкіл, в яких пропонується навчання за системою Брайля¹.

¹ Prisoners and GED, High School Diploma. (б.д.). URL : <http://www.prisoneducation.com/correspondence-programs/ged-high-school-diploma/>

Класи безперервної освіти дорослих (Adult Continuing Education (ACE). У тюрмах США пропонуються класи (навчальні курси) тривалістю 6–12 тижнів, що є тотожними для усіх інших типових курсів навчання для дорослих, на яких викладач (в тому числі й спеціально навчений засуджений (!) викладає певний курс, який може становити інтерес для тієї або іншої групи засуджених: приміром, бізнес-планування, іспанська мова, написання документів, юридичні питання, бухгалтерський облік тощо. Після закінчення курсів ACE, ув'язнений отримує свідоцтво, а потім може вступити до іншого класу навчальних курсів. Як і у випадку з загальною освітою, очікування зарахування до такого класу може бути досить тривалим¹.

Ступінь бакалавра. Як уже зазначалось, у США сталою є думка, що вища освіта утримує людину від вчинення злочину та повернення у в'язницю, проте питання, наскільки засуджені повинні мати пільговий доступ до такого навчання або мати інші привілеї, ще залишається дискусійним. Переважна більшість в'язниць не пропонують ув'язненим курси на рівні коледжу, тому в'язні повинні шукати можливості для отримання ступеня бакалавра або тотожної їй в іншому місці (коледжі чи університету за межами установи). Ці курси є платними.

Після вступу на навчання ув'язнений отримує навчальний посібник (який містить завдання), книги, підручники і складає всі іспити через пошту США. Після закінчення кожного курсу за підсумками складного іспиту засуджені отримують певний кредит коледжу, збираючи які вони в решті-решт можуть отримати певний ступінь бакалавра або навіть магістра. Ув'язнені можуть отримати ступені в різних галузях, однак їх вибір порівняно з вільними громадянами є доволі обмеженим. Тому персонал в'язниць намагається зорієнтувати засуджених на обрання курсу, який їм реально може знадобитись в житті. У США практично кожен коледж або університет має спеціальну дистанційну програму для навчання ув'язнених. Як і щодо шкільної освіти, існують три основні правила відбору, що витікають з особливостей перебування людини у в'язниці:

¹ Adult Continuing Education While in Prison. (б.д.). URL : <http://www.prisoneducation.com/adult-continuing-education>.

Акредитація: бажано, щоб курс був офіційно акредитований у відповідній акредитаційній агенції.

Доступність курсів у паперовій формі. Дистанційне навчання проводиться у двох формах: за допомогою веб-сайтів та на паперовій основі. Веб-курси дистанційного навчання зазвичай вимагають користування Інтернетом, тому не є доступними для більшості ув'язнених через відсутність такої можливості. Тому ув'язнені можуть записатися тільки на курси, що можуть бути завершені повністю через пошту США, водночас такі курси не можуть мати мультимедійні компоненти (наприклад, DVD, CD, VHS касети тощо), бо останні відносяться до переліку заборонених речей.

Програма має приводити до офіційного отримання ступеня освіти. Здебільшого студенти хочуть вступити до програм, які мають значну кількість заочних курсів, але деякі заочні школи пропонують курси, яких недостатньо для виконання вимог щодо отримання ступеня. Тому дуже важливо інвестувати свій час та гроші в програму, яка забезпечує задоволення потреб¹.

Курси профорієнтації та планування кар'єри. Вважається, що з усіх різних видів заочної освіти, доступною для ув'язнених, курси профорієнтації та планування кар'єри визнаються найбільш корисними. Це відбувається тому, що вони швидко і відносно недорого надають ув'язненим знання та інструменти, необхідні для невідкладного включення у трудову діяльність та отримання роботи після звільнення. Визнається, що вища освіта потрібна далеко не всім, і якщо людина не зацікавлена у навчанні – такі курси є оптимальними для неї. Тому й існують численні професійних курсів на вибір, такі як HVAC, AutoCAD, будівельних професій, правові, діловодство, особистий фітнес і помічник ветеринара. Багато курсів пропонують різноманітні та гнучкі плани оплати і тривають від одного – двох місяців до одного чи двох років.

Так само є три основні чинники, які засудженням рекомендується враховувати при виборі кар'єри і професійної програми: особистий

¹ Undergraduate Degree. (б.д.). URL : <http://www.prisoneducation.com/correspondence-programs/undergraduate-degree/>

інтерес, акредитація програми, факт видачі документів за результатами навчання.

Особистий інтерес. Для того щоб досягти успіху в заочній програмі, прийняти ці знання і використовувати їх, щоб знайти роботу після звільнення, людина повинна бути переконаною, що вона дійсно хоче займатися певною темою. Тому потрібно йти лише в ту програму, яка дійсно відповідає інтересам засудженого.

Бажано, щоб програма була акредитована (хоча більшість професійних програм такими не є). У цьому разі позитивним буде зв'язок програми з первинним професійним органом (наприклад, юридичні програми можуть бути пов'язані з національною асоціацією юристів). Те ж саме можна сказати і про програми, які мають угоди з профспілками або роботодавцями для постачання робітників або стажистів.

Програма повинна завершуватись видачею документу, що підтверджує кваліфікацію випускника або видачею дозволів на виконання певної діяльності, тому, що деякі професії вимагають сертифікації. Приміром, для роботи асистентом юриста сертифікація не вимагається, проте вони повинні пройти навчання на офіційно визнаній програмі¹.

Кар'єрні курси також функціонують й у заочній формі при різних коледжах. Приміром, безпосереднє навчання у коледжі доволі тривале і коштує набагато дорожче, ніж кар'єрні курси у цьому ж закладі. Кар'єрні курси займають зазвичай 3–9 місяців і коштують всього кілька сотень доларів за програму проти кількох сотень доларів за один курс. Багато з них також пропонують гнучкі системи оплати і прискорення кар'єрних можливостей ув'язненого таким чином, щоб вони могли їх завершити і були готові до роботи одразу ж після звільнення. Такі курси пропонуються в таких різноманітних галузях, як фізична культура, управління малим бізнесом, діловодство, фізична терапія та багато інших².

Магістратура. Здебільшого, ув'язнені – це малоосвічені люди, а більшість з них не мають навіть диплому середньої школи. Але ті,

¹ Undergraduate Degree. (б.д.). URL : <http://www.prisoneducation.com/correspondence-programs/undergraduate-degree/>.

² Career Correspondence Courses for Inmates. (б.д.). URL : <http://www.prisoneducation.com/career-correspondence-courses/>

хто отримав ступінь бакалавра, мають можливість продовжити свою освіту шляхом здобуття ступеня магістра чи доктора через існуючі програми листування поштою США. І хоча число таких програм є доволі обмеженим – їх пропонують лише близько 20 університетів, вони цілком спроможні задовольнити наявний попит. Для вступу на таке навчання, в ідеалі, випускнику школи доцільно бути акредитованому на регіональному рівні. Всі необхідні курси мають проводитись у паперовій формі, а сама програма повинна дозволяти засудженому студенту складати іспити у відділах освіти в'язниці, при цьому обрана галузь дослідження не передбачає обов'язкового використання певних компонентів (наприклад, CD, DVD, VHS касет, здійснення «польових» робіт)¹.

Релігійні-орієнтовані курси. Вони є такими ж, як і традиційні курси, але з додатковим акцентом на релігії. Вони забезпечують ув'язненим звичайну освіту в коледжі, але з релігійним ухилом. Релігійні курси коледжу охоплюють всі галузі наукових знань: англійська, математика, соціальні науки та інші регулярні загальноосвітні курси, з додаванням релігійних предметів. Навчання на таких курсах також відбувається за допомогою пошти США і без використання технічних та інших приладів².

Засуджені також мають можливість вивчати Біблію на платній основі, через листування. Доступ до таких програм надається тим, хто закінчив кілька безкоштовних біблійських програм або які вже мають змістовне підґрунтя у знанні Біблії та бажають його поглиблювати. На цьому рівні починаються вже певні дослідження, значимі богословські дискусії, а не тільки основні біблійні читання, роздуми і розуміння³.

Програми особистого саморозвитку можуть включати в себе що завгодно, починаючи від йоги, астрономії та закінчуючи управлінням фінансами та розвитком самодисципліни. Такі курси прово-

¹ Graduate Correspondence Programs for Prisoners. (б.д.). URL : <http://www.prisoneducation.com/correspondence-programs/graduate-degree/>.

² Religious-Oriented Courses. (б.д.). URL : <http://www.prisoneducation.com/correspondence-programs/religious-oriented/>.

³ Fee-Based Correspondence Bible Studies for Prisoners. (б.д.). URL : <http://www.prisoneducation.com/correspondence-programs/fee-based-bible-studies/>.

дяться за різноманітними напрямками, які становлять інтерес для більшості засуджених, і їх можна прирівняти до вільного вивчення Біблії (але всі вони не мають релігійного ухилу). Такі програми також пропонуються та втілюються або університетами, коледжами чи неурядовими організаціями, або інструкторами з числа засуджених, які вже пройшли необхідний курс підготовки¹.

Таким чином, освіта засуджених у США, по-перше, орієнтована на потреби цих осіб. По-друге, вона пов'язується з можливістю як успішної реінтеграції в суспільство після звільнення, так і активним проведенням часу в період тримання в тюрмі. По-третє, ініціатором у розвитку навчальних курсів є цивільні навчальні заклади, однак вони доволі гнучко реагують на потреби засуджених, розробляючи та пропонуючи максимально придатні для використання у в'язницях навчальні програми. Такий підхід відповідає як міжнародним стандартам в цій сфері, так і забезпечує ефективність освітньої діяльності й мотивацію самих осіб, які бажають вступити на навчання.

Навіть у країнах пострадянського простору та не відзначаються безумовним дотриманням прав людини, процедури доступу засуджених до освіти є розгалуженими. Найбільш оптимальною формою навчання для засуджених визнається дистанційна. Дистанційне навчання в установах виконання покарань з використанням телекомунікаційних технологій дає засудженим можливість отримувати освіту практично у будь-якій географічній точці без відвідування навчального закладу та безпосереднього контакту з викладачами. Дистанційна технологія дозволяє вчитися очно, заочно та екстерном. При цьому повнота можливостей дистанційної освіти (а не сам по собі доступ) залежить від технічних можливостей установи виконання покарань: якщо в колонії немає доступу до Інтернету, то навчання відбувається за допомогою пошти. Тобто, навчальні матеріали та контрольні роботи надходять на ім'я засудженого в колонію, виконуються ним та направляються до навчального закладу.

¹ Personal Enrichment Correspondence Programs for Prisoners. (б.д.). URL : <http://www.prisoneducation.com/correspondence-programs/personal-development/>.

Така форма освіти доступна у всіх без винятку установах виконання покарань. Крім того, існує й очна форма дистанційної освіти, однак нею можуть скористатися не всі засуджені, а лише ті, хто не працює в колонії з незалежних від них причин (приміром, внаслідок відсутності робочих місць), мають більше вільного часу та, відповідно, можливості навчання за очною формою (заняття за такою формою навчання складають близько 24 годин на тиждень). Органи управління системами виконання покарань також укладають угоди з навчальними закладами, при цьому до такої діяльності залучаються й іноземні навчальні заклади. Інформація про них розміщується на спеціалізованому сайті, також її можна отримати в ряді випадків за безкоштовним телефонним номером «гарячої лінії». Адміністрація установи виконання покарань володіє повною інформацією щодо укладених з навчальними закладами угод.

Проведений аналіз міжнародних стандартів та практики реалізації права на освіту засуджених у місцях позбавлення волі показав, що цей процес будується на таких основних підходах:

1. В місцях позбавлення волі не створюються заклади освіти, а засудженим надаються можливості для навчання за межами установи виконання покарань через широке використання різноманітних форм дистанційного навчання. При цьому правила навчання підлаштовують під потреби засуджених самі навчальні заклади, зацікавлені у розширенні студентської аудиторії, а в місцях позбавлення волі створюються умови лише для мінімальної реалізації навчальних програм.

2. Основний акцент в період відбування покарання робиться на різноманітні курси, що включають у себе необхідні для нормальної життєдіяльності у вільному суспільстві галузі знань. При цьому зусилля спрямовуються не на забезпечення видачі офіційних дипломів засудженим, а на визнанні сертифікатів про проходження навчання за умови реального підтвердження наявних знань та вмінь підставою для подальшого продовження освіти.

3. Неформальна (інформальна) освіта є одним із пріоритетних напрямів роботи із засудженими, а до числа ключових суб'єктів освіти в період позбавлення волі входять неурядові організації та самі засуджені.

4. Фінансування освітніх заходів та курсів здійснюється, переважно, за кошти бюджету, натомість це стосується в більшості випадків неформальних (неофіційних) форм навчання. Формальна освіта ж, як правило, сплачується або за власний кошт засудженими (хоча і зі знижками), або за рахунок отриманих ними стипендій. Це підвищує мотивацію до навчання, а також впливає на якісний його результат.

Враховуючи складну економічну ситуацію, а також низьку мотивацію засуджених в Україні, доцільним є запозичення підходу максимального переведення освіти в період відбування покарання поза межі установ виконання покарань. Цього можна досягти розширенням видів дистанційної та заочної асинхронної освіти, у тому числі й за кошти засуджених та їхніх рідних, а також запровадженням можливості осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, поетапно здобувати певний рівень освіти чи самоосвіту шляхом вивчення навчальних курсів за індивідуальною освітньою траєкторією.

Висновки

Освіта є не лише дескриптор права людини, вона виступає одним з вагомих чинників розвитку особистості. В установах виконання покарань освіта має задовольняти потребу засудженої особи в отриманні певного рівня знань, здійснення відновлювального, компенсуючого, інклюзивного навчання у межах, визначених Державним стандартом повної загальної середньої освіти. Крім того, освіта і соціально-виховні заходи в установах виконання покарань є потужним ресурсом ресоціалізації засудженої особи. Сучасні тенденції формальної та інформальної освіти різних рівнів розкривають унікальні перспективи для підвищення освітнього рівня і задоволення освітніх потреб засуджених осіб у статусах здобувачів освіти. забезпечувати отримання та засвоєння засудженими певних знань, але і активно впливати на формування світогляду, моральних якостей, позитивних мотивів соціально корисної діяльності, а також виховувати їх в дусі поваги до прав, законних інтересів, честі і гідності інших громадян.

Визначено виклики, які потребують спільної роботи науковців і фахівців-практиків. Передусім потребує уваги правове визначення освіти, навчання, змішаного навчання, дистанційної освіти, компетентнісного підходу, напрямів виховання, ресоціалізуючого виховного впливу, інших понять з урахуванням об'єктивних характеристик і порядку організації освітнього процесу в установах виконання покарань. Важливим є розроблення і нормування способів співпраці закладів освіти, наукових установ, пенітенціарних структур, представництв громадських об'єднань, місцевих громад, культурно-освітніх центрів, інших соціальних інституцій для забезпечення сучасної формальної, інформальної освіти засуджених в установах виконання покарань з дотриманням принципів рівності, недискримінації, інклюзивності. Тому значущим є організаційний, змістовий і методичний психолого-педагогічний супровід засуджених в реалізації ними індивідуальної освітньої траєкторії і отримання освіти за формою педагогічного патронажу, здійсненні компенсуючого, відновлювального навчання з метою подолання освітніх втрат чи функціональної неграмотності.

Дослідженням встановлено, що розроблення і реалізація програм соціально-виховного спрямування, зокрема у контексті підготовки засуджених до звільнення і соціальної адаптації, має передбачати формування цифрових компетентностей і опанування досвідом правослужняного безпечного користування інформаційно-комунікаційними технологіями, запровадження практик використання конструктивного світового досвіду в реалізації права засудженого на певний рівень чи послідовне опанування різних рівнів професійної освіти, у тому числі – вищої.

Для досягнення високих стандартів гуманного суспільства важливий системний моніторинг освітніх потреб засуджених осіб, кореляція розроблених програм професійної освіти з пропозиціями працедавців щодо підтримки у працевлаштуванні і організації навчання засуджених осіб за дуальною формою, розвиток центрів підвищення кваліфікації працівників установ виконання покарань, які долучені до організації освітнього процесу з урахуванням трансформацій сучасної освіти в Україні і світі, розширення доступу засуджених осіб до різних форм здобуття освіти, у тому числі – вищої, самоосвіти.

Перспективою визначено пошук конструктивних шляхів оновлення матеріально-технічної і ресурсної баз освітнього середовища в установах виконання покарань, формування своєрідного контингенту менторів і супервізорів для здобувачів з числа тих осіб, які здобули освіту чи змогли якісно підвищити рівень своєї освіти під час перебування в установах виконання покарань.

==== Спiсок використаних джерел

1. Adult Continuing Education While in Prison. (б.д.). URL : http://www.prisoneducation.com/adult-continuing-education_
2. Behan, C. (б.д.). Learning to Escape: Prison Education, Rehabilitation and the Potential for Transformation. URL : https://jper.uib.no/jper/article/view/594/615_
3. Braggins, J., Talbot, J. (б.д.). Wings of Learning; the role of the prison officer in supporting prisoner education. Centre for Crime and Justice Studies. URL : http://www.esmeefairbairn.org.uk/pdf/wings_of_learning.pdf
4. Career Correspondence Courses for Inmates. (б.д.). URL : <http://www.prisoneducation.com/career-correspondence-courses/>
5. Costelloe A. Third level education in Irish prisons: Who participates and why? Unpublished doctoral thesis. URL : (2003). <http://oro.open.ac.uk/44618/1/Thesis%20for%20binding.pdf>
6. Costelloe, A., Warner, K. (2008) Beyond Offending Behaviour: The Wider Perspectives of Adult Education and the European Prison Rules. In Wright, R. (Eds.). In the Borderlands: Learning to Teach in Prisons and Alternative Settings, 3rd edition. San Bernardino: California State University. URL : http://www.epea.org/images/kwa/Kevin_Warner_Anne_Costello_Chapter_XII.pdf
7. Council of Europe Annual Penal Statistics. (2010). URL : http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/prisons/space_i_EN.asp.
8. Department for Business, Innovation and Skills. (2011). URL : http://www.bis.gov.uk/assets/biscore/further-education-skills/docs/m/11-828-making-prisons-work-skills-for-rehabilitation_
9. Federal Criminal Defense Services (2023). URL : <https://federalcriminaldefenseattorney.com/>
10. Eikeland, O.-J., Manger, T. & Asbjørnsen, A. (Eds.). Education in Nordic Prisons. Prisoners' educational background, preferences and motivation. Copenhagen: Nordic Council of Ministers. Internet. (2009). URL : http://www.norden.org/en/publications/publications/2009-508_
11. European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (б.д.). URL : <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/html/005.htm>

12. European Parliament (2007) Charter of Fundamental Human Rights, (б.д.). URL : http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/site/en/oj/2007/c_303/c_30320071214en00010016.pdf
13. Eurostat: European Union Labour Force Survey-Annual results 2008 (especially: Employment rates by sex, age groups and highest level of education attained. (б.д.). URL : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_ifs/data/database
14. Fee-Based Correspondence Bible Studies for Prisoners. (б.д.). URL :<http://www.prisoneducation.com/correspondence-programs/fee-based-bible-studies/>.
15. Graduate Correspondence Programs for Prisoners. (б.д.). URL : <http://www.prisoneducation.com/correspondence-programs/graduate-degree/>.
16. House of Commons Education and Skills Committee Prison Education, Seventh Report of Session 2004–05. (2005). URL : <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200405/cmselect/cmeduski/114/11403.htm>.
17. House Pledges to Invest Millions in Prison Reform[http](http://www.prisoneducation.com/prison-education-news/white-house-pledges-to-invest-millions-in-prison-reform). (б.д.). URL : www.prisoneducation.com/prison-education-news/white-house-pledges-to-invest-millions-in-prison-reform.
18. Langelid, T., Mäki, M., Raundrup, K., Svensson, S. (2009). Nordic Prison Education, A Lifelong Learning Perspective. URL : <http://www.norden.org/is/utgafa/utgefid-efni/2009-536>
19. Less Crime, Lower Costs – Policy Exchange. (б.д.). URL : <http://www.policyexchange.org.uk/images/publications/less%20crime%20lower%20costs%20-%20may%2009.pdf>.
20. Matrix Knowledge Group. Lifelong Learning and Crime: An Analysis of the Cost Effectiveness of In -Prison Educational and Vocational Interventions: IFLP Public Value Paper 2, Leicester, National Institute for Adult and Continuing Learning (NIACE). (2009). URL : <http://www.niace.org.uk/lifelonglearninginquiry/docs/Public-value-paper-2.pdf>
21. Muñoz, V. (2009). The Right to education of persons in detention, Report of the special rapporteur on the right to education. Human Rights Council URL : http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/11session/A.HRC.11.8_en.pdf.

22. Norwegian Ministry of Education and Research (2005) Education and Training in the Correctional Services «Another Spring». URL : [http://www.epea.org/images/pdf/AnotherSpring\(Norway\).pdf](http://www.epea.org/images/pdf/AnotherSpring(Norway).pdf)
23. O'Brien, R. (2010). The Learning Prison, Royal Society for the encouragement of Arts, Manufactures and Commerce Prison Learning Network. URL : http://www.thersa.org/___data/assets/pdf_file/0006/278925/RSA_The-Learning-Prison-report.pdf
24. Personal Enrichment Correspondence Programs for Prisoners. (б.д.). URL : <http://www.prisoneducation.com/correspondence-programs/personal-development/>
25. Prison education and training in Europe. (б.д.). URL : http://ec.europa.eu/education/library/study/2013/prison_en.pdf
26. Prisoners and GED, High School Diploma. (б.д.). URL : <http://www.prisoneducation.com/correspondence-programs/ged-high-school-diploma/>
27. Prisoners' right to education: A philosophical survey (б.д.). URL : <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1160353.pdf>
28. Programs for Prisoners Correspondence. (б.д.). URL : <http://www.prisoneducation.com/correspondence-programs/>
29. Religious-Oriented Courses. (б.д.). URL : <http://www.prisoneducation.com/correspondence-programs/religious-oriented/>
30. Schuller, T. (б.д.). Crime and Lifelong Learning – Prisoners' Education Trust. URL : <http://www.prisonerseducation.org.uk/resources/crime-and-lifelong-learning-inquiry-into-the-future-of-lifelong-learning-thematic-paper-5>
31. Sims, C. (2008). Education and Training in Prisons, City and Guilds. URL : <http://www.skillsdevelopment.org.uk/pdf/Education%20and%20training%20in%20prisons%2009.10.22.pdf>
32. Social Exclusion Unit, Office of the Deputy Prime Minister, UK, 2002, Reducing re-offending by ex-prisoners. (б.д.). URL : http://www.gos.gov.uk/497296/docs/219643/431872/468960/SEU_Report.pdf
33. The right to education as a fundamental human right (б.д.). URL : https://www.researchgate.net/publication/334581309_The_right_to_education_as_a_fundamental_human_right
34. The right to education of persons in detention: Report of the Special Rapporteur on the right to education, Vernor Muñoz (б.д.). URL : <https://www.ugr.es/~javera/pdf/DB10.pdf>

35. Undergraduate Degree. (б.д.). URL : <http://www.prisoneducation.com/correspondence-programs/undergraduate-degree/>
36. Warner, K. A. (2008). European Perspective on Nordic prison systems and prison education. URL : http://www.epea.org/images/kwa/A_European_Perspective_on_Nordic_prison_systems_and_prison_education.pdf
37. Батечко, Н. Г. (2008). Синергетичний підхід до підготовки фахівців в умовах магістратури. *Український науково-практичний журнал. Магістр медсестринства*. Житомир: Полісся. С. 35.
38. Батиргарєєва, В. С. (2010). Кримінологічні засади запобігання рецидивній злочинності в Україні [*Неопубл. дис. д-ра. юрид. наук*]. НЮАУ. С. 243.
39. Богатирьов, І. Г. (2013). Пенітенціарні установи України (теоретико-правове дослідження). Київ: АДПтСУ. С. 95
40. Бугайчук, К. Л. (2007). Дистанційна освіта та дистанційне навчання: співвідношення понять та їх сутність. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 38. С. 263.
41. Вельо Велев проти Болгарії: постанова від 27 травня 2014 р., винесено IV Секцією; *Velyo Velev v. Bulgaria*, № 1603/07. (2014). Європейський Суд з прав людини. *Бюлетень Європейського суду з прав людини*, № 9. С. 19–20.
42. Ворожбіт-Горбатюк, В. В. (2023). Забезпечення права на освіту осіб в умовах обмеження/позбавлення волі для полегшення адаптації засуджених до умов життя на волі. *Грааль науки*. № 24. С. 184–186. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.17.02.2023.030>
43. Ворожбіт-Горбатюк, В. В. (2023). Єдність наукового і прикладного дискурсу в дослідженні проблематики реалізації прав засуджених до обмеження/позбавлення волі у реаліях українського сьогодення. *Закарпатські правові читання. Право як інструмент стійкості та розвитку в умовах сучасних цивілізаційних викликів* : Матеріали XV міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 27 квітня 2023 р. Частина II. Львів – Торунь : Liha-Pres. С. 299–302. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-298-5-71>
44. Ворожбіт-Горбатюк, В. В. (2023). Дискурс в реалізації права на освіту ув'язненими і засудженими до позбавлення волі особами в Україні. *Державна безпека України в умовах російської агресії: актуаль-*

- ні питання експертно-криміналістичного та науково-технічного забезпечення: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 22 серпня 2023 р.: Том 1. – Київ : ІСТЕ СБУ. С. 26–28.
45. Ворожбіт-Горбатюк, В. В. (2023). Правоосвіта і соціально-виховна робота в установах виконання покарань у контексті реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 6. 2023 С.437–441. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/102>
 46. Гом'єн, Д. (2000). Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини. Львів: Кальварія. С. 118–121.
 47. Гусак, А. П. (2010). Кримінологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі [*Невид. дис. канд. юрид. наук*]. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. С. 7.
 48. Денисова, Т. А. (2007). Покарання: кримінально-правовий, кримінологічний та кримінально-виконавчий аналіз. Запоріжжя : КПУ. С. 237.
 49. Дубасенюк, О. А., Іванченко, А. В. (ред.). (2002). Практикум з педагогіки. Житомир : Житомир. держ. пед. ун-т. С. 128.
 50. Енциклопедія освіти. (2008). Київ: Юрінком Інтер. С.230.
 51. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила (Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць). (2006). URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032_
 52. Загальна декларація прав людини (б.д.). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
 53. Зайченко, І. В. (2008). Педагогіка. Київ: Освіта України, КНТ. С. 128.
 54. Закон України Про дошкільну освіту (2001). *Відомості Верховної Ради України*, № 49, ст.259. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text>
 55. Закон України Про освіту (2017). *Відомості Верховної Ради*, № 38–39, ст.380. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
 56. Закон України Про повну загальну середню освіту (2020). *Відомості Верховної Ради*, № 31, ст.226. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#n984>

57. Закон України Про професійну освіту (1998). *Відомості Верховної Ради України*, 1998, № 32, ст. 215. URL : [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text)
58. Закон України Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. (2022). Документ 2834-IX, прийняття 13.12.2022. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text)
59. Караман, О. Л. (2011). Сутність і зміст соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2. С. 69.
60. Кернякевич-Танасійчук Ю. В. (2018). Освіта засуджених як один із засобів досягнення мети реалізації кримінально-виконавчої політики. Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія ПРАВО. Випуск 48. Том 2. URL : [https:// dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/34419/1/%D0%9E%D0%A1%D0%92%D0%86%94%D0%96%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%A5%20%9D.pdf](https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/34419/1/%D0%9E%D0%A1%D0%92%D0%86%94%D0%96%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%A5%20%9D.pdf)
61. Кирилюк, А. В. (1996). Обмеження в правах засуджених до позбавлення волі у контексті цілей пенітенціарної діяльності. *Актуальні проблеми сучасної пенітенціарної політики України*. Київ. С.37.
62. Коваленко О. О. (2013). Воля як філософсько-правова категорія. *Збірник наукових праць ХНПУ імені ГС Сковороди. Право*. Вип. 20. С. 19-23.
63. Концептуальна модель служб (центрів) супроводу процесу безперервної освіти державних службовців: діагностичні, психологічні, науково-дослідні та методичні рекомендації. (2011). Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова. С. 8.
64. Красовська, О. Ю. (2011). Роль освіти в сучасних глобальних умовах. *Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму*. 1. С. 186.
65. Кримінально-виконавчий кодекс України (2003). [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text)
66. Лукашевич, С. Ю. (2006). Попередження злочинності засуджених в місцях позбавлення волі. Харків: Вид. СПД ФОП Вапнярчук Н. М., С. 84.

67. Лучко, С. В. (2012). Співвідношення соціальної та виховної роботи із засудженими в установах виконання покарань. *Право та управління : електрон. наук. вид.* 2. URL : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals>
68. Мацкевич, М. М. (2012). Право на освіту як конституційне культурне право: практика Європейського суду з прав людини. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2. С. 32, 33.
69. Міжнародна стандартна класифікація освіти (ISCED-97). (б.д.). <http://zavantag.com/docs/691/index-7296.html>
70. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо поводження з в'язнями (б.д.). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text
71. Новий тлумачний словник української мови. (2003). Київ: Аконіт. Т. 1. С. 611.
72. Нові правила вступу до вузів: 8 головних нововведень 2016 року. (2016). URL : http://zib.com.ua/ua/124328_2016_roku.html
73. Овчарук, О. В. (2004). Розвиток компетентнісного підходу: стратегічні орієнтири міжнародної спільноти. Київ: К. І. С. С. 20.
74. Огієнко О. І., Терьохіна Н. О. (2019). Неформальна освіта дорослих у Сполучених Штатах Америки: історія і сучасність: монографія. Суми. 195 с.
75. Освіта для довільно ув'язнених: доступ обмежено (назва з екрану). (б.д.). URL : http://cripo.info/print.php?sect_id=1&aid=181100
76. Освіта як система і процес (б.д.).). URL : https://stud.com.ua/46987/psihologiya/osvita_sistema_protse
77. Освітні компетенції в проекті TUNING. Глобальні та ключові компетенції. (б.д.). URL : http://stud.com.ua/36665/pedagogika/osvitni_kompetentsiyi_proekti_tuning_globalni_klyuchovi_kompetentsiyi
78. Орловський Р. (2020). Соціологія права: енциклопедичний словник / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право. С. 968.
79. Пивоваров В. В. (2023). До питання важливості дотримання прав засуджених на гарантовану освіту. *Актуальні дослідження правової та історичної науки (Випуск 55): матеріали Міжнародної наукової інтернет-конф.* (м. Тернопіль, Україна, м. Ополь, Поль-

- ща, 8–9 листопада 2023 р.) / [редкол. : О. Яремко та ін.] ; ГО «Наукова спільнота»; WSZIA w Opolu. Тернопіль. URL : https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3691
80. Пивоваров В. В. (2023). Освіта як протидія кримінальній поведінці і наступній пеналізації у повоєнний час. *Інтеграція вищої юридичної освіти України з європейським освітнім простором – виклики внутрішньої безпеки під час воєнного стану* : матеріали з Міжнародної науково-практичної конференції (Ломжа-Харків, 15 лютого 2023 р.). Ломжа, Вид. MANS w Łomży, 2023. С.188–189. URL : https://mans.edu.pl/fcp/iOEUFfZs9BjEkLTg1Y1BSe0N_YAVTHwIIOgIaTAIABCRvRQMEOjBBaHICPXNtSBk6PjIyBV4RBDYnD1cYTk8cOjYC_Eg/2/public/wydawnictwa/zbior_prac_naukowych_15022023_bw.pdf
81. Пивоваров, В. В. (2023). Напрями співпраці закладів освіти, наукових установ з центрами пробачії. *Актуальні проблеми приватного та публічного права* : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 94-річчю з дня народження члена-кореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, Заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора Процевського О. І. (31 березня 2023 року). Харків, 2023. С. 462–464 (624 с.) URL : <http://dspace.hnpu.edu.ua/>
82. Пометун, О. І. (2004). Теорія та практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн. Київ: К. І. С. С. 31.
83. Про затвердження Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України від 30 червня 2021 р. № 673. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%20%D0%BF#Text>
84. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, № 2823/5. (2018). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#Text>
85. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках. № 1153–2022-р, від 16.12.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text>

86. Пузирьов, М. С. (2013). Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі на певний строк як форма диференціації й індивідуалізації виконання покарання. *Проблеми законності*. 123. С. 214.
87. Радов, Г. А. (б.д.). Реформування системи виправно-трудоустанов України у світлі ідей родових володінь. URL : <http://bytdobru.info/rodina/reformirovanie-sistemy-ispravitelno-trudovyh-uchrezhdenii-ukrainy-v-svete-idei-rodovyh-pomestii>.
88. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» (справа про доступність і безоплатність освіти). (2004). URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-04/paran54#n54>.
89. Реалізація прав засуджених в суспільстві змін: науковий і прикладний дискурс (2023). *Дайджест стендових доповідей* науково-методичного семінару 04 квітня 2023 року, м. Харків, відділ дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту імені академіка В. В. Сташиса Національної Академії правових наук України. Укладачі: Пивоваров В., Ворожбіт-Горбатюк В. Харків. 50 с.
90. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках» (2022). URL : https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-strategii-reformuvannia-penitentsiarnoi-sistemy-na-period-do-2026-roku-ta-zatverdzhennia-operatsiinoho-planu-ii-realizatsii-u-20222024-rokakh-s1153-161222?fbclid=IwAR0Mq-qMb_KiF4ACS1cYDcmk3Pxx6a2XdB8POBbSt9ZhlrzoXh_9ohsaNk
91. Сисоєва, С. (2012). Сфера освіти як об'єкт дослідження. *Освітологія: науково-методичний щорічник, польсько- українське / українсько-польське видання*. Київ: ВП «Едельвейс». С. 22.
92. Сікорський, П. І. (1998). Теоретико-методологічні основи диференційованого навчання. Львів: Каменярь. С. 58.

93. Скоков, С. І. (2004). Соціально-виховна робота як один з основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. *Інформаційний бюлетень за матеріалами курсу підвищення кваліфікації резерву кадрів на посади начальників органів та установ виконання покарань кримінально-виконавчої системи України*. Біла Церква : КОІПОПК. С. 200.
94. Співробітництво України з Радою Європи (б.д.). https://tax.gov.ua/diyalnist-/mijnarodne-/arhiv/integratsiya-ukraini-do-es/spivrobitnytstvo-z-radou_es/chlenstvo-v-radi-evropy/spivrobitnytstvo/
95. Справа К'елдсен (Kjeldsen), Буск Мадсен (Busk Madsen) і Педерсен (Pedersen) проти Данії: неофіційний переклад. (б.д.). URL : <http://zakony.com.ua/1991-god-/60675-sprava-keldsen-kjeldsen-busk-madsen-busk-madsen-ta-pedersen-pedersen-proti-daniji>
96. Статут ООН (б.д.). URL : https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf.
97. Степанюк, А. Х. (2011). Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі. Харків : Кроссруд, 2011. 298 с.
98. Степанюк, А. Х. (ред.). (2005). Кримінально-виконавче право України. Харків: Право. С. 129.
99. Степанюк, А. Х. (Ред.). Кримінально-виконавчий кодекс України. (2008). Київ: Юрінком Інтер. С. 380.
100. Суїменко, Є. Інтелект і дія. (2007). *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. № 1. С. 175.
101. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів. (2006). Харків: ШКОЛА. С. 738.
102. Сюр, С. В. (2010). Правове регулювання професійно-технічної освіти засуджених до позбавлення волі. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових статей. Юридичні науки*. 3. С. 158.
103. Таволжанський, О. В. (2014). Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі [Неопубл. дис. канд. юрид. наук]. НЮАУ. С. 29, 57, 62.
104. Термінологія. Однозначність терміну та єдність термінології (2011). *Інститут громадянського суспільства*. URL : <http://www.csi.org.ua/www/?p=1846>

105. Ткачук, В. Є. (2013). Вища освіта як один із чинників запобігання злочинності (на основі результатів дослідження механізму проти-правної поведінки осіб, засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі). *Часопис Київського університету права*. 2. С. 297–300.
106. Фіцула, М. М. (1997). Педагогіка. Тернопіль. С. 33, 112.
107. Хартія Європейського Союзу про основоположні права (б.д.). URL : <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/>
108. Хуторна, С. В. (2012). Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі [*Неопубл. дис. канд. юрид. наук*]. ХНУВС. С. 79.
109. Царюк, С. В. (2009). Кримінально-виконавча характеристика засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки [*Неопубл. дис. канд. юрид. наук*]. Дніпропетровський держ. ун-т внутрішніх справ. С. 167.
110. Чечин, М. Ю. (2016). Сучасний стан освіти засуджених до позбавлення волі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 23. С.173.
111. Що потрібно знати про право на освіту (б.д.). URL : <https://www.unesco.org/en/articles/what-you-need-know-about-right-education>
112. Ягунов, Д. В. (2010). Глобалізація та «криза покарання» трансформація пріоритетів пенальної політики сучасних країн. *Актуальні проблеми держави і права*. 55. С. 551.
113. Яковець, І. С. (2013). Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань. Харків: Право. С. 352–356.
114. Яковець, І. С. (2023). Захист прав засуджених в умовах воєнного стану та активних бойових дій. *Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний та національний виміри* : зб. тез доп. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 12 квіт. 2023 р.). МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінол. асоц. України ; Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця : ХНУВС. С. 273–276.
115. Яковець, І. С. (2023). До питання про визначення переліку місць місць ув'язнення та позбавлення волі в Україні. *Модернізація вітчизняної правової системи в умовах світової інтеграції*: матеріали

- Міжнар. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 22–23 березня 2023 р. / за заг. ред. О. Р. Антонова, С. І. Москаленко. Кропивницький : ЛА НАУ, 2023. – С. 297–300.
116. Яковець І. С. Використання штучного інтелекту в роботі з правопорушниками // Актуальні питання теорії та практики в галузі права, освіти, соціально-гуманітарних та поведінкових наук в умовах воєнного стану : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 25–26 квітня 2023 р.) : у двох томах. Т. 2 / голов. ред. В. Ф. Пузирний ; Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів : Академія ДПтС. С. 309–312.
117. Яковець, І. С. (2023). Правовий порядок утворення й функціонування Департаменту з питань виконання кримінальних покарань. *Збірник матеріалів VII Міжнародної науково-практичної конференції «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід»*. Тернопіль. ЗУНУ, 28 квітня 2023 року. С. 325–327.
118. Яковець, І. С. (2023). Проблеми нормативного регулювання порядку проведення інтелектуальних та освітніх занять з військовополоненими. *Ретроспектива військової агресії РФ в Україні: злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку в сучасному вимірі*: матеріали міжнародного науково-практичного круглого столу 22–23 червня 2023 року. Київ : Алерта, 2023. С.54–58.

Додатки

Висвітлення питань освіти засуджених в інформаційному мережевому просторі

Допис в новинній стрічці від 27 жовтня 2023 року: «Установи виконання покарань також долучились до написання диктанту, який українці пишуть вже 23-й рік поспіль. Текст диктанту створила українська поетеса та перекладачка Катерина Калитко, він має назву «Дороги України», читав актор театру та кіно Олексій Гнатковський»¹.

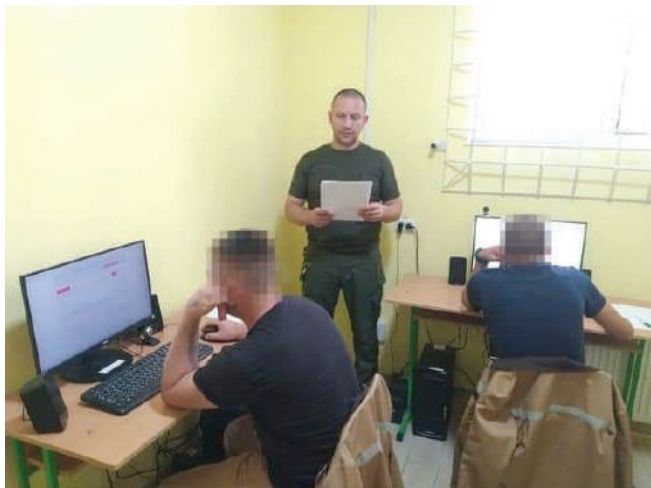
¹ ДКВС України (2023). Офіційна сторінка соціальної мережі Фейсбук. URL : https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid02rU5pRnDGiN8MSe4NJ4jWQfjp8r3wWLVw7ZacVuFjtiPT2PSw2CYQvvytUXoq7LbG1&id=100068680494393

Допис в новинній стрічці від 04 серпня жовтня 2023 року: «Сьогодні засуджений до довічного позбавлення волі уклав договір про навчання у закладі вищої освіти Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Для підписання договору установу відвідав заступник директора Інституту права та суспільних відносин вказаного університету, кандидат юридичних наук, доцент, член Союзу юристів України Петро Ізуйт.

Засуджені та особи, узяті під варту, які бажають вступити до закладів вищої освіти щороку мають можливість взяти участь у зовнішньому незалежному оцінюванні для отримання результату, що буде використано для вступу. Протягом липня 2023 року 32 засуджених та ув'язнених взяли участь в додатковій сесії національного мультипредметного тесту. З них: Центральний регіон – 4, Західне МРУ – 6, Центральнo-Західне МРУ – 1, Південно-Східне МРУ – 9, Південний регіон – 12. Найвищий бал учасника становить 165 з української мови. Наразі вищу освіту здобувають 9 засуджених, зокрема в установах: Західного МРУ – 2 особи, Південно-Східного МРУ – 3 особи, Північно-Східного МРУ – 3 особи, Центрального регіону – 1 особа¹.

¹ ДКВС України (2023). Офіційна сторінка соціальної мережі Фейсбук. URL : https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid032LTHhxn6JCqeriGcFDPDfZ4CR9pQSyhFafYyEgUKLBCEMWVxqH8hAD9C8CvTxPVL1&id=100068680494393

Наукове видання

**ЯКОВЕЦЬ ІРИНА, ПИВОВАРОВ ВОЛОДИМИР, ВОРОЖБІТ-
ГОРБАТЮК ВІКТОРІЯ**

**ПРАВО ЗАСУДЖЕНИХ НА ОСВІТУ
В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ:
ВИКЛИКИ, РІШЕННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ**

Монографія

Електронне наукове видання

Комп'ютерна верстка *А. Т. Гринченка*

Підписано до поширення через мережу Інтернет 28.12.2023.
Відповідає формату друкованого видання 60×84/16. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 5. Об'єм даних 3,5 Мб.
Вид. № 3277

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Чернишевська, 80, Харків, 61002, Україна
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 4219 від 01.12.2011

